

БӨГҮН — Улуг назылыглар хүнү

Кижиге кол кежик — чаагай кадыкшылды күзедивис

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 113 (16571)

2002 чылдың
октябрь 1,
ВТОРНИК

Ат салган шагы 21.30
Садар өртээ 3 рубль.

Байыр чедиришकिनнери КАДЫК, СЕРГЕК БОЛУҢАР, ХООЧУННАР

Хүндүлүг хоочуннар!
Делегейниң улуг назылыг кижилер хүнү-биле Силерге сагыш-сеткилим ханызындан байыр чедирдим. Бо байырлал болза амыдыралчы, улуг дуржугалыг болгаш күш-ажылчы намдарлыг кижилерниң байырлалы. Кандыг-даа үе-чадада чурт бүрүзүңгө улуг назылыг кижилерниң бодалдарын дыңнаар, оларны хүндүлээр, чо-ваар турган. Бодунуң үезинде Силерниң салгалыңар Россияның болгаш Тываның төөгүзүңгө алдарлыг чаңгыс эвес арыннарны бижип кириген. Силерниң кижиге бүрүзү бистин

республикавыстың культурулг болгаш экономиктиг хөгжүл-дезинге үнелеп четпес улуг үлүүн кириген. Хей-хей хоочуннар бо хүннерде боттарының херээн төлөптий-биле уламчылап, Тываның хей-ниити амыдыралыңа идепкейлиг кир-жип турар. Эргим хоочуннар, Силерниң мерген угааныңар мурнунга мөгөйбишаан, Силерге сибирьжи быжыг кадык-шылды, узун назын назыла-рыңарны, омак-сергек болгаш долгандыр чоңунарның хүндүт-көлинге бүргедип чоруу-нарны күзедим.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. ООРЖАК.

МӨГЕЙИП ТУР БИС

Эргим хоочуннар!
Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазы Силерге Улуг назылыгларның хүнү байырлал-биле байыр чедирип тур.
Силерниң маадырлыг, ак сеткилдиг күш-ажылыңар дээш өөрүп, мөгөйип чоруур бис. Силер бодунарның Төр-рэн чуртуңарга шынчы бол-гаш ак сеткилдиг бараан бооп, каржы-дошкун, чөптүг эвес чүүлдер-биле эптешпейн чораан силер. Угаан-медер-линерниң бүгү күжүн, чүре-ктериниң изиг дээжизин чурттап чоруур черинерге, оон кижилеринге харам чок берген силер. Силер чүгле маадырлыг-биле ажылдап турган эвес, харын ниитилел-политиктиг амыдыралга хей күжүңерни болгаш энергия-нарны үндүрүп ажылдап

турган силер.
Улуг салгалдың кижилеринге, даразындагы салгалдар-ның төлөптүг амыдыралын хандыраар дээш уйгу-дыжын утупкаш ажылдап чораан бүгү кижилерге өөрүп, оларны хүндүлөп чоруур бис. Силерниң маадырлыг ажыл-херектеринер дээш, бистин чуртувустун төөгүзүңгө нарын үелерни ажып эртеринге улуг бүзүрелдеринер дээш мөгөйип тур бис.
Байырлал-биле чүректин ханызындан изиг байырывысты хүлээп ап көрүңер. Силерге болгаш Силерниң төрелдеринерге, чоок кижилеринерге кадыкшылды, чаагай амыды-ралды күзедивис. Силерге ынак бооп, Силерни сактып, Силерге сагыш салып чоруур болзун! Черде бүгү-ле эки чүүлдерни Силерге күзедивис.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазы.

Хүндүлүг хоочуннар!
Октябрь 1-де бүгү Россия улуг назылыг кижилерниң хүнү демдеглек турар. Ол — Ада-чуртун төөгүзүн тургузуп чораан маадырларны болгаш бөдүүн кижилерни база катап сактырының хүнү. Силер күжү-нерни болгаш кадыңарны харамнанмай, эң-не эки чыл-дарыңарны чуртка, рес-публикага берген силер: фабрика, заводтарны, хоорай-суур-ларны тудуп, кадык камгалалы,

өөредилге, эртем-билиг, куль-турага үлүүңер кирип, улус ажыл-агыйын хөгжүдүп, төрөөн чуртту камгалап чораан силер.
Силерниң бот-бердиниш-киниңер, күш-ажылыңар, чо-нуңарга бараан болушкунуңар дээш черге чедир мөгөйдим.
Силерге каң кадыкты, аас-кежикти, сагыш чо-ваашкынны болгаш билишиңкинни, үр чыл-дарда бисти өөртүп чоруу-нарны күзедим.
Хүндүткел-биле,

Кызыл хоорай чагырганың даргазының албан-дужаалыңа кандидат Дмитрий ДОНГАК.

(Өртөөн төлөөн).

Ш.Д. ООРЖАК УЛАН-БАТОРДА

РФ-тиң Тыва Республиказының Чазаның Даргазы Ш.Д. Ооржак албан чоруу кылып, Моолдун Улан-Батор хоорайда сентябрь 30-де чеде берген.

Бедик аалчыны Моол күрүнениң төлээлери Улан-Баторнун «Буянт-Ухаа» аэропортуңга чылы-биле уткуп алган. Ш.Д. Ооржак моол чазактын планын езугаар турар черинге четкен соонда Россия Федерациязының Моолда Онза болгаш бүрүн эргелиг элчини О.М. Дерковский-биле ужурашкан.

Шериг-оол Дизижикович Моол Парламентиниң кежигүнү, Моолдун Эртемнер академиязының президентизи дээрги В.Чадраа-биле дүш соонда ужурашкан. Оон соонда Моолдун инфраструктура-лар сайыды, садыг-экономиктиг болгаш эртем-техниктиг кады ажылдажылга талазы-биле россия-моол чазактар аразының моол таладан даргазы Б.Жыгжит-биле ужурашкан. Чугаалажышкын үезинде кызыгаар чогуунуң кады ажылдажылгазын, тыва таладан автооруктар тудуунга киржиринге сонуургалды. Моолдан Тыва Республикаже дириг малдар чорудар чөпшээрелди көвүдөдир айтырыгларны чугаалашкан. Ш.Д. Ооржак Тыва Республикага албан чоруу кылып кээр чалалга бижикти сайтка тывыскаан.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Моолдун Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының сайыды Насанжаргал, Моолдун Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының күрүнениң ветеринария албанының начальниги О.Уламбаяр, Моолдун күрүнениң ветеринария хайгаарал албанының кол инспектору Ч.Намчылдорж-биле ужурашкаш, малга вакцинация, этке серти-фикация кылыр, Моолдан дириг малды Тываже чорударын көвүдөдир айтырыгларны чугаалашкан. Ш.Д. Ооржак Моолдун премьер-министри Н.Энх-баяр-биле ужурашкаш, ийи чурт аразында кады ажылдажылга айтырыгларын чугаалашкан. Россия Федерациязының Тыва Республиканың Чазаның болгаш моол чазактын аразында экономиктиг, эртем-техниктиг болгаш культура кады ажыл-дажылгазының Керээзинге ат салган соонда, Моолдун премьер-министри Н. Энхбаярга Тыва Республикага кээр чалалга бижикти Ш.Д. Ооржак тывыскаан.

Шериг-оол Ооржак аңгы программаларлыг культура хемчеглеринге киришкен. «Гандан-дэгчилэн хийдиге» барган соонда, уткулганың кежээки шайлаашкынынга олурушкан.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Даргазын сонгаан дугайында

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының доктаадыры болза: Тыва Республиканың Конституциязының 104 чүүлүнүн «г» пунктузун удуртулга болдургаш база чажыт бадылаашкынарның түңнелдерин езугаар Тыва Республиканың Улуг Хуралының

Хоойлужудулга палатазының Даргазынга Василий Майлолович ОЮННУ сонгуур.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының бирги хуралын даргалаан З.САТ.

Кызыл хоорай, 2002 чылдың сентябрь 30, №4 ЗИТ-1.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Даргазы Василий Майлолович ОЮН

1964 чылдың август 1-де Улуг-Хем районун Чодураа суурунга төрүттүнген.

1986 чылда Алтайның көдээ ажыл-агый институтун дооскан, зооинженер мергежилдиг;

1988 чылда — Алтайның көдээ ажыл-агый институтунун экономика факультетин дооскаш, экономист болган;

1986-1988 чылдарда — Улуг-Хем районун «Күш-ажылдың хостуу» совхозунун салбыр зоотехниги, зоотехник-селекционери;

1988-1990 чылдарда — Улуг-Хем районун «Ак-Тал» совхозунун кол зоотехниги;

1990-1993 чылдарда Улуг-Хем районун «Ак-Тал» совхозунун директору;

1993-1997 чылдарда — Чеди-Хөл кожуунун чагырга даргазы;

1997-1998 чылдарда — Тыва Республиканың Чазак Баштыңының бирги оралакчызы — Тыва Республиканың экономика сайыды;

1998-2002 чылдарда Тыва Республиканың Чазак Баштыңының бирги оралакчызы;

2002 чылда — Тыва Республиканың Чазак Баштыңының бирги оралакчызының хүлээлгезиниң күүседикчизи;

2002 чылда — Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутатынга сонгуткан;

2002 чылдың сентябрь 30-де Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Даргазынга сонгуткан.

Кырганнар каяа-даа хүндүлүт

ОЛАР КЫМНАРЫЛ?

ОКТАБРЬ БИР — Улуг назылыглар хүнү. Ону Каттышкан Нациялар Организациясы доктаадып тургускан. Ынчангаш Улуг назылыглар хүнү бүгү делегейде байырлап эрттирип турар. А Россияга 1992 чылдан эгелеп демдеглед эгелээн. Улуг назылыглар хүнү доктаадып тургусканы дээрге салгалдарның улуг кижилеринге, ада-өгбелеринге хүндүткелди, кичээнгейни илереткени ол болур. Ындыг болбазының аргазы чок. Чүге дээрге хоочуннар бодунун аныяк-чалыны назынында база улуг назы четкижеге идепкейлиг ажилдап, чурттуң, күрүнени, ниитилелдин байлаан, күчү-күжүн көвүдөдип, улгаттырып тургузушкан. Ол ышкаш ниитилелге, аныяк салгалга бүгү күжүн, арга-дуржулгазын, эртем-билиин бергеш, оон кырып назылааш, ажилдап алган пенсиязы-биле чурттап, амыдырап олурар улус-тур. Бир-тээ, олар бүгү күжүн, арга-дуржулгазын, эртем-билиин ниитилелге, аныяк салгалдарга турса-кааткан чүве болганда, кажан олар кырып назылай бергенде, улуг назылыглар дугайында сагыш чооваашкыны ниитилел, күрүне, аныяк салгалдар кылып чорудар ужурулуг. Бо чүүл бистин чуртувуста — Россияда канчаар күүсетинип турарыл? «Хоочуннар дугайында» Федералдыг хоойлуну Күрүне Думазының хүлээп алганы дайын болгаш күш-ажылдың хоочуннарынга улуг болушкун болган, чүге дээрге ук хоойлуда улуг назылыгларга чиигелделер көрдүнүп турар. Оон 22, 23-кү чүүлдеринде көрдүнгени болза дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары хоорай база девискээр иштиниң автобустарынга халас чоруур, чурттаар оран-сава, газ, электри-чырык, изиг-соок суг, телефон хөлезининиң чартык өртөөн төлээр ужурулуг. Ол ышкаш Күрүне Думазы эрткен чылын «Пенсиялар дугайында»

Федералдыг хоойлуларны хүлээп алган. Ол чүл дээрге пенсиялар реформаларының эге чадазының доозулганы ол. Ук хоойлулар ам амыдыралда боттанып, ажилдап эгелээн. Оларга үндөзлээш пенсионерлерниң алыр пенсиязын бо чылдың апрель 1-ден база август 1-ден эгелээш, каш хууга өстүргөн болгай. Харын-даа август 1-ден пенсияларны 7 хууга өстүрер тургаш, 9 хууга өстүргенин билер бис. Бо барымдаалар чүнү хөречилеп турарыл дээр болза, күрүнениң эрге-чагырга органнарының улуг назылыглар дугайында сагыш салышкыны кылып чорудар оралда жылышкыны-дыр. Чүге оралдажышкыныл? Россияның бюджетинде акша-хөрөңгиниң кончуг эвээш бооп турарының хараазында «Хоочуннар дугайында» Федералдыг хоойлуда көрдүнгөн чиигелделер долузу-биле күүсеттинмейн турар. Олар бир кварталда төлеттинер, еске кварталда төлеттинмес бооп турар. Тыва Республиканың бюджетиниң улуг кезини Россияның бюджетинден акшаландырып турар чүве болганда, республика боду бо чиигелделерни хандырыптар дээр кандыг-даа барымдаа чок. Телефон харылзаа талазы-биле чиигелделер барык болдунмайн турар. Ам телефон хөлезини 87-90 рубль чедер берген, Кызыл хоорайда күрүне өнчү-хөрөңгизинге хамаарышкан автобустар кончуг эвээш. Кызыл соокта манал тургаш, оларга олуруп, ажил-херек, чорук кылып алыры шуут болдунмас. Маршрутка дээр хаван маңгы бичи автобустарга-ла олурар апаар. Чедер черге четкеш кээрге, 10 рубль ында-ла чаштай бээр. Оон кадында электри-чырык, коммунал хандырылга өртектериниң норма-тарифтери өскеш туруп берген. Эмнер өртөө шуут талыар чүве. Эң чугула барааннар өртөө мырынай сыйлаар — чүтүркү аъттыг-даа четпес сен. Мынчап кээрге, бичи пенсия чүү чүвеге чедер боор. Шупту чарыгдалдарны төлеп-төлөп

кээрге, аш-чем садып чирирге, идик-хеп садып кедеринге чүү артар хире-дир?

Пенсиялар 7-9 хууга өзүп турда, барааннар өртөө, эмнер өртөө оон ийи катап улгадып турар-дыр. Мынчап турда, бөдүүн улустун амыдыралы кажан, канчап экижири боор. Пенсияларның өскөн хуузун өртектер азы инфляция дораан «чиптер»-дир. Амыдырал экижири туржук, харын дорайтап турар. Оон ынай Россияда адакы пенсияның хөмчээли кончуг куду. Өске чурттарда эң биче пенсиялар-биле деңнээрге, мындыг: Кыдаттан — 3,8 катап эвээш, Чилиден — 5,7, АКШ-тан — 31,8, Япониядан — 39,7 катап эвээш бооп турар. Россияның Чазаның даргазы М.М.Касьянов 2010 чылда Россияга пенсиялар 3 катап өзер дээн. Ол эки-дир. Ынчаарга 2010 чылда өртектер кандыг турарыл, ону кым билер боор. Пенсия өзүлдөзи улуг назылыгларга ажыктыг болзун дээр болза, өртектер чангыс денелге турар ужурулуг. Ону күрүне, эрге-чагырга органнары контролдап таарыштырар болгай. Ындыг байдал бистин чуртувуста — Россияда чок. Кажан болуру билдинмес. Өртектер өрү-куду халып-шурап турда, улустун амыдырал-чуртталгазынга эки чүве турбас дээр билдингир.

Бөгүнгү улуг назылыглар кымнарыл ол? Ол дээрге Ада-чурттуң улуг дайынының киржикчилери-дир. Олар кижини төрелгетенин фашизмниң дарлалындан камгалап каан. Ол дээрге Ада-чурттуң улуг дайынының үезинде тылга дүн-хүн чок ажилдап, Тиилелгени чедип алырынга улуг улуг-хуузун кириген хоочуннар-дыр. Ол дээрге дайын сөөлүндө улус ажил-агынының хөгжүлдөзүн хандырып, чурттуң экономиказын улуг-улуг бедиктерже көдүргөн мадырлыг ажил-ишчилер-дир. Ол дээрге чурттуң күчү-шыдалын космос чедир көдүргөн ат-сурагылыг кижилер-дир. Ол дээрге көрбөөн чүвези чок, көдүрбөөн хөнөө чок, ниитилелдин эң хүндүткелдиг

хамаатылары-дыр. Ол дээрге ниитилелге ажыктыг чүвөлөр кылып харыкшинээ кызыгаарлаттынган, амыдыралга идепкейлиг киржилгези кудулаан, оон ужуң «ийги сорттуң» кижилери апарган хөөкүйлер-дир. Оларны бүгү ниитилел, шупту салгалдар хүндүлээр, кээргээр хүлээлгелиг.

XX чүс чылдың тозан чылдарның эгезинден улуг назылыгларны хүндүлээр чаагай чаңчылды катап эгидер бис деп, «демократтар» дыка-ла алгыржып турдулар. Ам көрүп чоруурга, ол чаагай чаңчыл чоп бодараваан чүвөл? Автобуска чоруурга, улуг назылыгларга олудундан туруп берген аныяктар чоп көзүлбес чүвөл? Школачылар безин олудун хостап бербес боор чорду. «Аныяктар ажил чок турда, бо пенсионерлер ажилындан ыяк туттунупкаш чыдыпкан» дээн хомудалдарны бо-ла дыннап болур. Бир эвес пенсия амыдыралга четчир турган болза, хөөкүйлер дыштанып олурбас ийикпе. Күрүне Думазының депутаты И.Хакамада совет үениң пенсионерлери «алды оранче» төндүр аъттанмаан шаанда, реформалар эки чорбас деп арын-нүүр, ыят чокка чулчураан болгай. Улуг назылыгларга хүндүткел ол бе, ынчаш?

Бичи чаштарга болгаш улуг назылыгларга күрүнениң, ниитилелдин хамаарылгазындан оон депшигелини тодардып болур деп, мерген угааныгларның бирээзи чугаалаан. Моон алгаш көөрге, бистин чуртувустун, бистин ниитилеливистин депшилгеге чедери ырак-даа, элек-даа ышкаш. Ону чоокшудар сорулга-биле кызымаккай ажилдаар апарган-дыр, хүндүлүг аныяк салгалдар!

Кара-оол МАСПЫК-ООЛ,
Тыва Республиканың Хоочуннар чөвүлелиниң даргазы.

АМЫДЫРАЛ,
ЧИКТИГ-ДИР
СЕН

Амыдырал, кайгамчык-ла
чиктиг-дир сен!
Ашак меңээ тывызыктарың
ытпышаан сен.
Ажар арттар, кежер хемнер
ховартаардан
Ам-даа улам немежири
дендеп туру.

Аажок дүрген хая көрнүп
четпейн чорда,
Аккан хем дег тура дүшпейн
эрттер-дир сен.
Катап сени эгезинден шенээр
дээрге,
Кара шору — дедир эгбес
бүдүштүг сен.

Чангыс катап чырык черге
чурттаар кылдыр
Чаяап каанын Бурган башкы
билер ийнен.
Оода-ла амыдырал чазы, чайы
Октаргайда эң-не кыска
болбазы кай!

Амыдырал! Назы-харны
узадыптар
Арга, илби бойдуста чок,
билер болгаш,
Чазым, чайым эргилде чок,
күзүм бо деп
Чаным орта сыгал алган
турар-дыр сен.

Ынчалза-даа күстүн черле
багайы чок,
Ыгламзыргай, шала муңгак
хөөндөн еске.
Аяс хүннер — чайынналчак
куружак чайы
Амыдырал дарый өшпес
демдээ ол-дур.
М.КАРА-ООЛ.

КАДЫКШЫЛЫ
ДЭЭШ...

Кызылдың хоочуннар болгаш инвалидтер бажыңында янзы-бүрү кабинеттерде кырганнарның кадыын экижидер талазы-биле ажилдар чоруттунуп турар. Кырганнар бажыңының кол эмчизи Бора Кууларовна. Диш кабинеди, Бора Кууларовнаның тайылбырлап бергени-биле, Чехословакиядан келген дериг-херекселдер-биле дериттинген. Диш эмчизи Людмила Петровна Безотчество диштерге пломб салып, эмнеп, туруп-даа турар. Физиотерапия кабинетинде кулактын, думчуктуң, тыныш оруунуң аарыгларын, чүстериңиң ээрин тускай херелдерниң дузазы-биле Валентина Байкараевна эмнеп турар. Психологтуң кабинетинде база-ла шупту чаа аппараттар, өрээлдин иштинге кире бээр-ле, кижини суларап, оожургап дыштаны бээр. Ында кижиниң уйгуджунга безин кирбес чүзүн-бүрүн херекселдерни Людмила Донгак эмчи ажыглап, келген кырганнарны эмнеп. Олуруптарга чайгап турар сандай, аяныг аялга, куштар үнү, агым хемниң, дамырактың шулурааны, өрээл иштиниң фонтаны, янзы-бүрү өңнерлиг аквалампа кижини чайгаар-ла удуда бээр. Оон ынай кижиниң шимчээшкенин, коррекциязын хынаар «дириг» херексел дээш, кижини кайгап ханмас чүүлдер-ле хөй. Массаж кылып өрээлде 3 муң ажыг янзы-бүрү өңнерлиг шарларлыг ваннага кырганнар эмнедип турар. Ол кабинеттиң эмчизи Игорь Петрович Верпето. Ол кырганнарга эвилең-ээлдеги аажок, холу безин чымчак эмчи. Эмнепкениң физкультура кабинетиниң эмчизи Валентина Хүрбээ. Ол өрээлдин иштинде ханада аскан чада, чадагтергелер, тренажер херекселдери, кадыг матрацка радикулит, ревматизмниг кырганнар эмненип турарлар. Мында кырганнар хоорай кирип, эмчилерже оочурлап-даа турбас, маңа-ла кадыын экиртип, аарыын эмнедип алыр магальг-ла чүведир ийин. Интернеттиң директору Киров Салчак-ович Дилактын, эмчилерниң кырганнар бистин кадыымыс дээш сагышсырап, улуг кичээнгейни салып турарынга өөрүп четтирер бис. Бо хире магальг черде чурттап, эмнеттирип, ажааттырып турар бис.

Кима БАГУТ-ООЛ.

Уран чүүлдүң кижилери

САЛЫМ-ЧАЯАНЫҢ ШЕВЕР

Киров Түлүшович Хунан 1973 чылда Тээли суурга көжүп чедер бергеш, Бай-Тайганың даш чонар шеверлери-биле ужуражып, оларның канчаар ажилдап турары-биле танышкаш, дыка-ла сонуургаан, бодунуң билиин, күжүн шенеп көөр күзели тыптып келген. Ынчан аныяк-даа болза, ат-сурагылыг болу берген Дондук Тойбу-Хаадан бичи чонар-даш бузундулары дилеп алгаш, оон дириг амытаннар хевирлерин чазап алгаш, дедир Дондукка эккелген. Оозун ачазы, кайгамчык чонар-даш мастери, Хертек Коштайовичке көргүскен. «Бо аныяк кижиден эзулуг даш чонар шевер мастер үнүп болурун бо ажилдар чугаалап турар-дыр» деп, үнелелди

хоочун даш чонукчузу берген.

Ол кайгамчыктыг мастерниң үнелели Киров Хунанни даш чонар уран чүүлге хандыкшыткан, оон ынак херээ болу берген. Ол ам республиканың тергенин шеверлериниң одуруунда кирген. Чонар-даштан уран-шевер, утка-шынары ханы, тоол-домакта дег ажилдарны сиилбирлеп кылгаш, мындыг макталды ол алган. Ылаңгыя азырал болгаш черлик дириг амытаннарның овуру хевирин боттуу-биле көргүзөр талазы-биле онзалап турар. Ол чүл дээрге оон бойдустан дириг амытаннарның амыдыралын, аажы-чаңын, тургузуун эки билиринден чогаалдар чедимчелиг кылдынган. Оон аңгыда Киров

Түлүшович ыяштан янзы-бүрү ажилдарны кылырынга мергежилдиг. «Тос-карактарны», хууннарны, деспилерни, аяктарны болгаш еске-даа дериг-херекселдерни ыяштан кылып турар. Оларны онза чараштыр хээлеп, чуруктар-биле каастаан болур. Бо ажилдарны көргөн кижини дораан-на алыскай бээр.

Киров Хунанниң чонар-даштан кылган ажилдары Москвага, Красноярскиге, Омскиге, Барнаулга, Улан-Баторга болгаш еске-даа хоорайларга болган делгелгелерге киришкеш, чаңгыс удаа эвес мактаканы, оон чогаалдарының ханы уткалының, шевер кылдынганының херечизидир.

Тываның база бир талантылыг даш чонукчузу Киров Түлүшович Хунанга Россия Федерациязының алдарлыг чурукчузу деп хүндүлүг атты тывысканы оон чогаалдыкчы ажылынга бедик үнелел-дир. Ону бадыткаары-биле мергежилдин бедитпишаан, ханы уткалыг чогаалдарны тургузарын салым-чаяанныг шевер уламчылавышаан...

Таан-оол ХЕРТЕК,
ЧУРУКТА: К.Т.Хунан.
Владимир САВИНЬХ-
Тың тырттырган чуруу.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

2002-2003 чылдарның күскү-кышкы үелеринде Тыва Республиканың девискээринге мал оорлаашкынын чавырылдырар хемчеглер дугайында 2002 чылдың сентябрь 24 № 712 Кызыл хоорай

Мал оорлаашкынының профилактиказының талазы-биле хемчеглер дугайында Тыва Республиканың Чазаның доктаалын боттандыраары-биле сумулар чагыргаларының даргалары хей-хей суурларга дежур-нйлаашкыны организастаанының түннелинде 2002 чылдың 8 айларының дургузунда мал оорлаашкынынга холбашкан кем-херек үүлгедери эрткен чылдың бо үезинге деңизерге, 27 хуу кызырылганын Тыва Республиканың Чазаның демдеглен тур.

Ооң-биле кады республикада мал оорлаашкыны бар бооп артпышаан. 2001 чылдың сентябрь 1-ге чедир өчүнүң яны-бүрү хевирлериниң ажил-агыйларындан мал оорлаан 484 үүлгедигни бүрткээ. Мал оорлаан 50-ден 60 чедир барымдааны Барыш-Хемчик, Бай-Тайга, Таңды кожуннарда, 30-ден 40 чедир таварылганы Кызыл болгаш Каа-Хем кожуннарда бүрткээ.

Кем-херек үүлгедигиниң бо хевириниң калбарып турар кол чылдагааны болза малын оорлаткан кижилерниң медээлерни чогуур үезинде кирибейн тура-

ры, ындыг чорук херектерни илередиринге шаптыктап турарында. Малды кадарбас байдал көстүп турар.

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. 2002/03 чылдарның күскү-кышкы үезинде Тыва Республиканың девискээринге мал оорлаашкынын чавырылдырар хемчеглерни бадылаар.

2. Республиканың яамылары болгаш ведомстволары, кожуннар чагыргалары айыткан хемчеглерни боттандырып турарының дугайында медээни 2002 чылдың декабрь айда Тыва Республиканың Чазаның кириер.

3. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарда парлаар.

4. Бо доктаалдың күсүлдези дээш контроль чорударын Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчыларының албан-хүлээлгезин күүседип турар И.Н.Товариштайга, В.В.Вусатыйга дагзыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызының албан-хүлээлгезин күүседип турар Е.ОСЕРДЦОВ.

Тыва Республиканың девискээринге «Трактор» деп профилактиктиг операцияны эрттирер дугайында 2002 чылдың сентябрь 24 № 719 Кызыл хоорай

Бүдүрүлгелерниң, организацияларның болгаш хууда кижилерниң өчүзүнде турар тракторларның, орук-тудуг болгаш өске-даа машиналарның, оларга кожугларның техниктиг байдалын, а ошкыш эргежок чугула бүрткел документилериниң бар-чогун хынаар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Республиканың девискээринге 2002 чылдың октябрь 1-ден 31-ге чедир «Трактор» деп түр аттыг профилактика операцияны чорудар.

2. «Трактор» деп профилактиктиг операцияны чорударының Дүрүмүн бадылаар (кошкан).

3. Профилактика операциянын чорудар талазы-биле ажилчын бөлүктү дараазында составтыг тургузар:

Хаажик Э.О. — Тыва Республиканың ИХЯ-ның КАИ эргелелиниң начальниги, операцияның удуртукчузу;

Лопсан В.Г. — Россия Федерациязының Бойдус курлавырлар болгаш долгандыр хүрээлел яамызының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң долгандыр хүрээлел анализиниң болгаш экология экспертиказының нормалаашкын килдизиниң кол специализи;

Ооржак А.К. — Тыва Республиканың Күртеххайгаарал эргелелиниң начальниги;

Халпак А.К. — Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының чер болгаш механизация килдизиниң начальниги.

4. «Трактор» деп профилактиктиг операцияны эрттирер талазы-биле ажилчын бөлүктөрни чогуур административтиг девискээрлерге тургузарын кожуннар болгаш Кызыл, Ак-Довурак хоорайлар чагыргаларының даргаларына сүмелээр.

5. Иштики херектер яамызы

(Аренин), Күртеххайгаарал эргелели (Ооржак) шалыпчы айны чогуур деңзелге эрттирерин организастаар, ооң түннелдериниң дугайын Тыва Республиканың Чазаның дыңнадыр болгаш «Трактор» деп профилактиктиг операцияның түннелдериниң талазы-биле ниити отчетту Россияның Кол күртеххайгаарал черинге 2002 чылдың ноябрь 15-ке чедир кириер.

6. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарда парлаар.

7. Бо доктаалдың күсүлдези дээш контроль чорударын Тыва Республиканың Чазак Аппаратының бойдус камгалал болгаш агроуплетпур комплекзин хөгжүдөр эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызының албан-хүлээлгезин күүседип турар А.МЕЛЬНИКОВ.

Тыва Республиканың Чазаның 2002 чылдың сентябрь 24-те № 719 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың девискээринге «Трактор» деп профилактиктиг операцияны эрттирер дугайында ДҮРҮМ

1. Ниити чүүлдер

1.1. «Трактор» деп түр аттыг профилактиктиг операцияны — шалыпчы айны күрүне бүрткел хажыдар чоруктарны болдурбас, күрүнең техниктиг хыналдазын чорудар, а ол ышкыш транспорт шимчээшкениниң айыыл чок болурун хандыраар, долгандыр хүрээлелди камгалаар, тракторларның, орук-тудуг техниказының оларның кожуг херекселдерин (моон ыңай машиналарны дээр) чөптүг ажылаар сорулга-биле эрттирер.

1.2. Операцияның сорулгазы болза тракторларны, орук-тудуг техниказын болгаш оларның кожугларын күрүнеден бүрткээриниң Дүрүмүнүң негелделерин боттандыраар, машиналарның байдалын орук шимчээшкениниң айыыл чок болур негелделеринге дүүштүр хандыраар, долгандыр хүрээлелди камгалаары болур.

2. Чорудар кол хемчеглер
2.1. Тыва Республиканың ИХЯ-ның КАИ эргелели, Тыва Республиканың Күртеххайгаарал эргелели республиканың сонургалдыг яамылары болгаш ведомстволары, хоорайлар болгаш кожуннар албаннары-биле кады трактористерниң-машинистерниң албан-дужаалдыг кижилерниң болгаш юридиктиг албан

челериниң бүрткел-чурумун хажытканын илередир болгаш хемчээш алып, бүрткел, ажылгал болгаш өске-даа документи-лерни чогуур үезинде берип, долдуруп турарын хынаар.

Хыналдаларны эрттирер үеде бирги чергини сорулгазы болза машиналарның бүрткел медээлери-биле дүгжүп турарын хынаары, машиналарга күрүнең техниктиг көрүлдelerini чорудары, бүгү-ле документилерни чогуур үезинде долдуруп турары, машиналарны башкарынга кижилерни кириерин хынаары болур.

Күртеххайгаарал органның хайгааралында турар машиналарны болгаш кожугларны ажылглар дүрүмнү хажыткан чоруктарны долу илередирин хандыраары.

2.2. Орук шимчээшкениниң дүрүмүн болгаш машиналарны бүрткээриниң дүрүмүн хажыткан таварылгаларны илереткенде база шимчээшкениниң айыыл чок болурунга машиналарның техниктиг байдалы дүүшпээнде, техниканың айыыл чок болурун, долгандыр хүрээлелди камгалаар негелдени, күрүнең техниктиг хыналда негелдезин хажытканда хоол-жудулгада көрдүнгөн хемчег-

лерни доп-дораан алып.

2.3. Операция — шалыпчы айны чоруп турарын, ооң түннелдерин республиканың массалыг информация чепсектеринге парлаар.

3. Түннелдерни үндүрери

3.1. «Трактор» операциянын түннелдерин үндүрер үеде бүрткел дүрүмүн, орук шимчээшкениниң дүрүмүн хажыткан чылдагааннарны тодардыр, ол ышкыш машиналарның техниктиг байдалының, техниктиг айыыл чок болурунун, долгандыр хүрээлелди камгалаарының негелделеринге дүгжүп турарын барымдаалаар. Хажыдышкынарның чылдагааннарнының анализинге дүүштүр хажыдышкынарны моон сонгаар болдурбас болгаш чайладыр талазы-биле саналдарны ажылдап кылыр.

3.2. Илереткен хажыдышкынарның талазы-биле организациялар болгаш бүдүрүлгелер удуртукчуларынче четпестерни чайладырны тодаргай хуусааларын айтып дыңнадырларны чорудар.

3.3. «Трактор» деп операция — шалыпчы айны түннелдериниң дугайында ниити медээни тайылбыр бижимели-биле кады Россияның Кол күртеххайгаарал черинче чорудар.

ТР-ниң Чазаның 2002 чылдың сентябрь 24-те № 712 доктаалы-биле бадылаан 2002/03 чылдарның күскү-кышкы үезинде Тыва Республиканың девискээринге мал оорлаашкынын чавырылдырар талазы-биле ажылдап кылган хемчеглерде:

1. 2002 чылдың октябрь айда Тыва Республиканың Чазак Даргазының бо айтырыг талазы-биле Чарлынының төлөвилелин ажылдап кылгаш, чугаалажып көөрүн;

2. 2002 чылдың октябрыдан 2003 чылдың март айга чедир эрге-хоойлу камгалаар органның, тус чер бот-башкарылга органның кады рейдилерин эрттирерин;

3. 2002 чылдың октябрыдан 2003 чылдың март айга чедир вертолеттарны ажылгаш тургаш, «Кайгал», «Рубеж» деп тускай операцияларны чорударын;

4. Ол-ла хуусааларда Кызыл хоорайда эът продуктулары сайгарып турар садыг бүдүрүлгелеринге рейдилерни эрттирерин;

5. Өчүнүн бүгү хевирлеринде чылгы малга паспорттарны кылырын;

6. Мал болгаш эът садар көжүп чоруур белеткел пунктуларын организастаарын;

7. Кожуннарда мал чизезин чорударын, ажил-агый дептер-

лерин хынаарын, учетту шыңгырадырын;

8. Камгалал голограммалыг № 4 хевирниң ветеринария шыңгылгаларын (чангыс аай) кожуннарда бүгү лабораторияларга ажылгаштын;

9. Кожуун сумуларга мал кададын организастаарын;

10. «РФ-тиң күрүне кызыгаарының дугайында» РФ-тиң Хоойлузун күүседирин, мал ажаар, кадарар чурумун сагырын, күрүне кызыгаарын дургаар 500 метр магадылал дилиндектерин дерип кылырын, малды демдектээрин;

11. Бо хемчеглерни күүседип турарын парлаалга чырыдырын;

12. Доктаалдың күсүлдезиниң талазы-биле калбак чөвүлел хуралды эрттирерин;

13. Кызыгаар эрттир оорлаан малды дилээр болгаш эгидер талазы-биле кады комиссияларның ажил-чорудулгазын хандыраар талазы-биле ТР-ниң таарыштырылга чөвүлели:

— моол тала-биле кады тургускан комиссияларның россий кезээниң ажылын идепкей-жидерин;

— бо дугайын таарыштырылга чөвүлелиниң хуралынга квартал санында чугаалажып көөрүн көргөн.

Доктаалды күүседир хуусааларны, ону харылаар кижилерни тодаргай айыткан.

◆ Красноярск крайның губернаторунун сентябрь 22-де эрткен сонгулдаларының түннелдерин езугаар аңаа киришкен 14 кордакчыдан Таймыр автономнуг округтун губернатору Александр Хлопонин тиилээнин номчукчулар билир.

Красноярск крайның девискээр сонгулда комиссиязының шийтирин езугаар бо сонгулдаларның түннелин күш чок болдурган болгаш край губернаторунун чаа сонгулдаларының 2003 чылдың март 2-де эрттирерин шийтирилээн. Чүү дээш сонгулдаларның түн-

нелин солааныл? Ам дээрзинде аңаа дорт хары чок. Хей яны даап бодаашкынар бар. Соңгулдага аштырган кордакчы, крайның Хоойлужудулга палатаның даргазы Александр Усс түннелдерге хамаарыштыр хомудал кириген деп, медээ бар. Ооң журун РФ-тиң Төп сонгулда комиссиязы безин аайын тыппайн барган: «Элдеп чүве, ТСК-ның ажилдакчыларын доп-дораан ынаар чорудар бис» — деп, ТСК-ның даргазы А.Веш-

няков медеглээн. «Аштыраары аарышкылыг боорга «хирлиг» аргаларны сонгулдаларга хейнү ажылгаш» — деп, Б.Немцов дыңнаган.

◆ Сонгу Осетияның Кромодор кызаазынга болган дош көшкө халавының түннели ам-даа эки тодараттынмаан. Республика кажыдыл хүнүн эрттирген. Амгы үеде эрзэн дош, сай, элезин хоолушкан, кызааны куду 17 км узун, кылыны 7,5 метр көшкени (ол көшкө амгы үеде кадык-биле де-

мей апарган) дургаар амы-тын алыкчылары ажылдавышаан. Мындыг байдалда оон дирик кижилер тыварының барымдаазы чок бооп турарын радио дамчыштыр сагындырып эгелээн.

◆ РФ-тиң Президентизи В.Путин Израильдиң Москвада келген премьерни Ариэль Шаронну хүлээп алгаш, Чоокку Чөөн чүкте байдалдың айтырыгларын чугаалашкан.

(АГЕНТИЛЕРДЕР МЕДЭЭЛЕРИНДЕН).

Александр Гаранскийни «Шынның» номчукчулары шоолуг танывас. Ол профессор, төп болгаш девискээр солуннарынга хөй бодалдарны парлаткан. Амгы үеде инвесторларның даасканын езугаар бистиң республикада аналитика бөлүүн удуртуп турар. Бөгүн ол республикада болгаш Кызыл хоорайда тургустуна берген бөдүүн эвес байдалдың дугайында бодунуң бодалдарын илередип турар. Чамдык айтырыгларга ооң харыылааны болза:

— Александр Никитич, маңа инвесторларны төлээп келгениңер таварылга эвес боор. Кызылга ылап-ла ажылдап шыдаар мэрни сонгуп алып дээрзинге инвесторлар сонургалдыг ирги бе?

— Бир эвес сонгулдаларның түннели инвесторларны дүвүрөтпөс болза, олар маңа келбес турган. Россияда бисти манап турар, бистиң дузаламчывыс херек перспективтиг өске девискээрлер бар-ла болгай, инвестициялар оларга херек апаар.

Сонгулдаларның түннелдери чүгле инвесторларны дүвүрөтпейн турар. Республиканың Чазаа-биле, хоорайның чонубиле чугаалажып, ажылдап билириндыг чагырганы найысылалга сонгуп алырын чүгле Кызылда эвес, бүгү республикада манап турарын чамдык чылдагааннар херечилеп турар.

Бирээде, инвесторларның дуза көргүзерин манап турар бүдүрүлгелерниң үштүн бир кезини хоорайда туруп турар.

Ийде, Кызылга инвесторларның төп албан черин тургузар. Бистиң ышкаш шак ыңдыг улуг акшаландырышкын телевилелин ыракта турар Москвага олуруп удуртуруп, контрольдаары шуут болдунмас. Оон ангыда бо хоорайларның аразында дерт шак иштинде уждар-дыр. Чеже ужалар? Менеджерлерге, өске-даа специалистерге чурттаар оран-сава, гостиница комплекзи база херек болгай. Чаа бүдүрүлгелерге ажылдаар специалистерни белеткээринге бажын херек.

Үште, дөртте, беште деп база улаштырып боор бис. Шийтпирлээри негеттинип турар сорулгалар эндерик. Ол айтырыгларны чүгле ТР-ниң Чазаа эвес, харын хоорай чагыргазы шийтпирлээр. Ам боданың көрүндө, хоорай чагыргазының даргазынга ам үнер дарга ышкаш, ыңдыг чүве тоовас, билбес кижжи сонгуп алып болза, чүү болур деп бодаар силер? Ооң-биле канчап дугуржулга кылырыл? Инвестиция төвү тудар чер беринер деп дилег кылырга угааны үнүп-кирип турар дарга: «Бажын тудар чер участогу үзүп бербес бис» дизе...» канчаарыл? Мындыг янзылыг байдал тургустунуп кээп болур ийин. Ындыг байдал Ненец автономнуг округка болган-даа. Бадыткатынмаан сес класс эртемниг кижжи чүгле хоорайны эвес, харын бүдүн округту баштап турары илерээн. Мында ышкаш документилерге айлар, чылдар иштинде ат салбас. Хоорайга, округка эргежок чугула апарган «Лукойл» ышкаш компанияга офис тудар чер үзүп бербес деп чүвени кым көрүп чораан боор. Бо айтырыгга чурттун Президентизи киржи, чөптүг шийтпирлээн болгай.

Инвесторларга чүү чүве чугула бооп турарыл? Девискээр, ооң удуртулганы чарыгдан хөрөңгини эгидерин магадылаар ужурулуг. Инвестицияларны оорлавазын, чогуур сорулгазынга ажылгазын дээш каң дег быжык магадылал турар ужурулуг. Республика экономиказынга кири-

— Бурган-на өршээзин, «шуугаачал» (ыңдыг күш бар), авантюрист база катап сонгукчуларны мегелептер болза, хоорайжыларга база-ла хөй айтырыглар тургустунуп кээр. Дотациялар агы төнчү чок уламчылава деп чүвени угап көрүңер. Ам дээрзинде Россия чөмгөрлөп турар-дыр... Дотация бээр аргалар үстү берзе, мындыг чугаа үнүп келир: «Мана! Чеже боорул? Ынчаны чарыгдап алдыңар. Болзун. Оон ыңай бодуңар-ла билиңер». Дотация айтырыглары Орел, Чита, Ульяновск, Воронеж, Псков областарда, Камчаткада, Приморьеде чидиг бооп, хөй айтырыгларны тургуза берген. Акшаны чүгле өзүлдегилер черлерге бээр. Тарыыр-тарываска чүү-даа үнмөс Гоби элзизинеринге сугтат чорударының барымдаазы чок. Кандыг-даа инвестиция ханы

зын сонгуп алып ужурулуг.

— Чуртталга-коммунал ажыл-агый реформадын сагыңдыра кааптыңар, ооң-биле Кызылдың чурттакчыларының хөй нуруузу чөпшээрешпейн барып болур ийин...

— Ийет, Россияның хоорайларының хөй нуруузу нарын байдалда турары шын. Ынчалза-даа бо айтырыгны сагыш човангыр, билдиги шийтпирлеп турар черлерде реформа чоорту сегип орат. Красноярскини көрээли. Край төвү каш чыл бурунгаар база баксыраан турду. Хоорайжылар ажылгыр мэрни сонгуп алган соонда байдал шуут өскөрүлгөн. Кызыл хоорайда тургустуна берген шак мындыг ыглаксанчыг байдал багай удуртулганың түннели-дир.

Ам реформаны көрээли. Коммунал ачы-дузазы дээш телевири таарыштырары-биле реформаны чорудуп турар

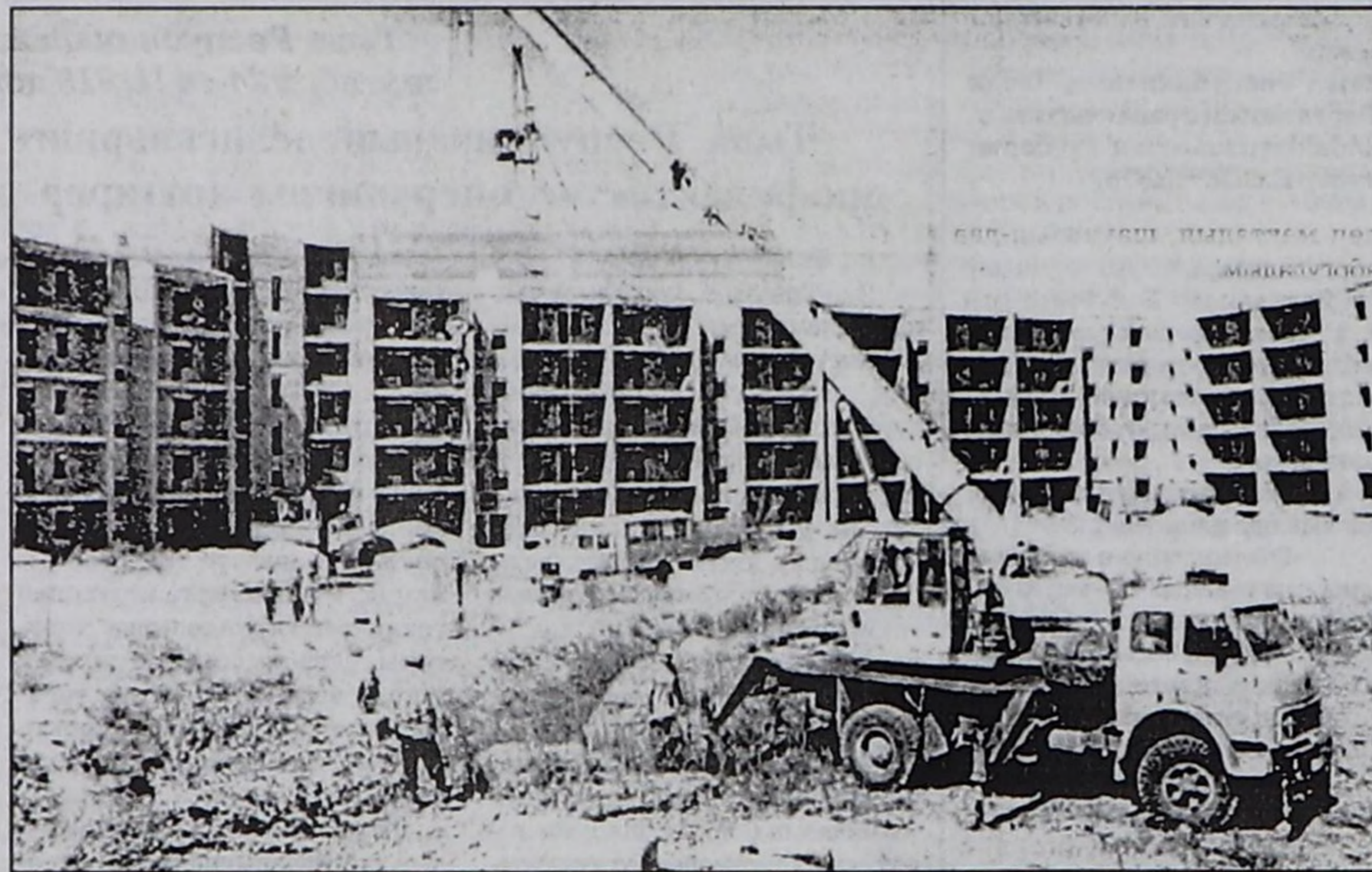
ортумак эртем безин чок, чурттап эрткен үези чигзинчиг, мергежили чавыс, хоорай албаны канчаар ажылдаарын орта билбес кижилер ажылдаарга, бистер эжиктиң бир талазынче киргеш, сыр өскээр үне бээр чорувус ында. Оон чүү боор, баштарывыс туттунуп, өске чүве кылып турар-дыр бис, өскээр кылаштыкы берген-дир бис деп четпестеривисти бот-бодувуска шамнажыр болгай бис.

Кызыл хоорайда байдалды чугаалажып тура, ойбак деспиле чөлбий берген бис бе деп айтыртынар ужурулуг бис. Ынчангаш хоорай ажыл-агыйы чаржынчыг байдалга таварышкан.

Катап сагындырып каайн, хоорай-даа, республика-даа чуртталга-коммунал реформазындан чайлап шыдавас. Реформа эгелей берген деп кижилерге чугаалаар барымдаа ам дээрзинде чок. Бо айтырыгны шийт-

Найысылалывыстың ниити байдалыңа хамаарыштыр

ЭЛЕЗИННИ СУТГАРАР БАРЫМДАА ЧОК

ген рубль бүрүзү, доллар бүрүзү дээрден эстеп келбес-ле болгай. Ооң ээзи турар. Белеткел ажылдары эгелей берген болганда, инвестиция агымынга көзүлгөн шаптыктарны чайладыр апаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы биске эң улуг деткимчени көргүзүп турарын чугаалаар ужурулуг мен. Шериг-оол Дизижикович Ооржак инвесторлар-биле бо-ла чугаалажып, дугуржуп, ажылды шулуудайы айтырыгны көдүрүп кээр-дир. Хүлээп алып шийтпири чөптүг боор кижжи-дир. Политиктиг болгаш организастыг деткимчени үргүлчү көргүзүп тур.

А «бажы чок» хоорай чулуп баткан даш дег сагындырар, ынчангаш ооң мэри кым болуру бисти база дүвүредип турар. Биске хамаарыштыр таарымча чок апарза, бажын тудар чер участогу хоорай кыдыындан дилээр ыйнаан бис. Аңаа сыр өске чарыгдалдар үнер.

— Сонгулдалар таарымчалыг түннелдиг болу берзе, хоорайга чаа бүдүрүлгелер, ажылдаар черлер көстүп кээр ирги бе?

уткалыг.

— Хоорай амыдыралында айтырыглар-ла хөй, а кыш думчукка үзүп келди...

— Кызыл Сочи эвес-тир. Одалга сезонун чаа-ла эгелеп тур. Удавас улуг соок дүжүп кээр. А хоорайывыс агаарда астына берген дег тур ышкажыл. Бир эвес энергетиктер эвес болза, республика найысылалы чылыгдаа, чырык-даа чок артар турган. Бир эвес Шериг-оол Ооржак, ооң командазы турбаан болза, хоорай хоозун азаашкынарга, будулгазыннарга, халаптарга таваржыр турган. Хоорай удуртукчуларының албан-хүлээлгелериниң 80 хуузун республика Чазаа күүседир ужуруга таварышкан. Хоорай чагыргазы, ооң даргазы, хоорайның Төлээлекчилер хуралы чорудар ажылдарны Чазак боттандыраарга, таарышпас болгу дег.

Россияда чуртталга-коммунал ажыл-агыйының реформазын чарлаан, бо ажылды хоорайга кым чорударыл база-ла ТР-ниң Чазаанга онаажыр хире апаргандыр. Мооң ужурунда Кызыл хоорайның чурттакчылары найысылалга төлөптүг чагырга дарга-

болгай. Чылыг, чырык, суг болгаш өске-даа ачы-дуза дээш телевири кижилерниң орулгаларын барымдаалап төлээр механизмни тургузар ужурулуг. Телевир ангы-аңгы болур: бай кижилерниң телевири бир аңгы, ортумак орулгаларны база аңгы, а ядыларны — оон аңгы. Социал чөптүг чоруктуң системазын бо механизмни дамчыштыр боттандыраары-биле реформаны чорудуп турар.

Кажан эде тургустунушкун эгелээнде, кажан Горбачевка адыш каскап турар үевисте бисти Шведияның экономикактиг моделинге чедирип кээр боор деп бодап турган бис. Маңа бистиң белең эвезивисти, экономика, политика, мораль, курлавырлар талазы-биле белең эвезивисти чамдык эртемденнер сагындырып-даа турган. Чүү-даа бүтпээн. Бо арга колумбий модельге — чөгөл эгидер аргага чедирип кээр олар сагындырган. Оларның сагындыры чөптүг болганын бөгүңү байдал херечилеп турар.

Үр үениң иштинде чамдык хоорайлар чагыргаларының даргаларыңа дээди хамаанчок,

пирлээринге элээн каш чылдар негеттинер. Чүңүң-даа мурнунда үрөп хоозураткан хоорай ажыл-агыйын катап тургузар. Ийги сорулга болза энергетиктер-биле харылзааларны таарыштырары болур. Кандыг-бир бүдүрүлгениң талазындан телевир кылбаан болза, чүгле ол бүдүрүлгеге энергия бербес, а бүгү хоорайже дамчытпаска, хой-луга дүүшпес. Бир эвес кандыг-бир чылдагаан-биле электри энергиязының өртээн чангыс кижжи төлөвээн болза, бүдүн кудумчу чырыын үзе кескен херээ чок.

Хамааты хүлээлгелерни күүседири дээш харысалганы тодарадыры чугула. Чүгле ооң соонда реформаны калбартыр.

Бөдүүн эвес бо бүгү сорулгаларны шийтпирлээр төлээде, хоорай чагыргазының даргазының албан-дужаалыңа эргелеп-башкарар ажыл дуржулгалыг, экономикактиг болгаш юридиктиг эртем-билигтик кижжи ажылдаар ужурулуг. Ооң мергежилниң сес класс дооскан шынзылга-биле эвес, а дээди эртем дугайында күрүнениң тускай диплому болгаш херек кырында көргүскөн ажылының дуржулганы-биле бадыткаар.

— Хоорайның мурнунда тургустунган чамдык айтырыглардан аңгыда, кем-херек үүлгедишкенинниң кедереп турарын эскерген боор силер, маңа хамаарыштыр чүгле хоорай чагыргазын буруудадыры чөптүг эвес болгу дег...

— Чаңгыс чүүлү демдег-лээн: кем-херек үүлгедишкенинниң чалгыы Кызыл хоорайны тозан чылдарның эгезинде хөмө алы берген. Ооң соонда беш чылда криминал элээн чавырылган. А сөөлү чылдарда кудумчуларга кем-херек үүлгедишкенини база катап «дириги» берген. Чылдагааны чүл? Бо халаптан канчап чарлырыл? Ол дугайын дараазында ужуражылгага чугаалап берейн.

«Выбор народа» солундан очулдурун.

Октябрь 1 — Улуг назылыглар хүнү

ХООЧУННУҢ АНЫЯКСЫЫН

Матпаа Хертөк — Бай-Тайганың Кара-Хөл сумунуң хамаатызы. Бо чайын Матпаа Чыргаловнаның аалынга чеде бээривиске, 53 харлыг улуг уруу хой кадарып чорупкан болган.

— Черге төрүттүнген чаш бызаа дилеп маңнааш, арай деп тып алдым — деп, угбавыс хөөредиди.

Малдыгда — магалыг, хоочуннуң аныяксыын, эрескирин көрүнер даан!

Арапчор ОКСУР.

АКСЫМ-КЕЖИИ ОЛ БООР ДЕП БОДАП ЧОР МЕН

Бай-Тайга кожууннуң болгаш Тээли суурнуң Хүндүлүг хамаатызы, партия, совет органнарга хөй чылдар иштинде үре-түннелдиг ажилдап чораан, күш-ажылдың хоочуну, 81 харлыг хүндүлүг пенсионер Иргит Араптанович Седипке ужуражы бергеш, Улуг назылыглар хүнүн таварыштыр байыр чедирип, изиг холун тутпушаан, солуннуң номчукчуларынга бодунуң дугайында каксы сонургадырын диледим.

— Мээң чурттап эрткен үелерим бистиң кожууннуң төөгүзү-биле тудуш, сырый хол-баалыг болган мындыг кижилер мен, дунмам. Ам 81 харлыг мен. 1922 чылдың Шагаа бүдүүзүндө Кызыл-Дагның Улуг-Оорутга Кадыр-Өдек деп черге Араптан Иргит деп тараачын ашактың он дөрт оолдар, кыстарының эң улуу бооп төрүттүнген мындыг кижилер мен. Дунмаларым дооза-ла эртем-билигил, ат-алдарлыг кижилер бооп, чонунга төлептиг бараан бооп чоруурунга аажок өөрүүр мен, оолдарым. Кымнарыл ол дээр болза ССРЭ-нин Улустун башкызы Арья Араптановна Алдын-оол, ТР-ниң Улустун башкызы Борбак-оол Араптан, РФ-тиң алдарлыг башкызы Достай Араптан, ТР-ниң алдарлыг башкызы Бичи Араптан, ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы Ольга Араптан, ТР-ниң кадык камгалалының тергиини, эмчи Часкалмаа Араптан дээш-ле баар мындыг чүве...

А бодум база-ла дунмаларымдан дудак чок, билиг-мергежилимни бедидип, өөренип-даа чоргуладым. 1953 чылда СЭКП Тыва обкомунуң чанынга совпарт школаны доостум. А 1968 чылда СЭКП ТК-ның чанынга партияның дээди школазын бот-өөредилге-биле доостум. Элээди чылдарымда мээң үемниң оолдар, кыстары-биле бир дөмей, ада-иемге дузалажып, өшкү бажы чандырып, тараа тарыжып, өске-даа ажилдарны шыдаар шаам-биле кылчып чордум. Ада-иевиз хөй ажы-төлүнүң өөрөдилге, кижизидилгези дээш онза сагыш салыр, оларны күш-ажылга ынак, хүндүлээчел, биче сеткилдиг кижилер кылып каар дээш кызып чораан, анаа бөдүүн, бижик-билиг-даа чок чораан улус. Оларның ол күзел-соруу кедизинде кээп боттанганын ам кээп билип, сеткилим өөрүп чоруурун чагырбас мен...

— Ада-иеңерге өөрүп чоруу-

руңар эки-дир. Ам ажилдап чораан черлеринерни допчулай кааптар силер бе, Араптанович.

— Шеригден халажып келгеш, Көп-Сөөк сумунуң даргазынга база АРЭВЭ комитетиниң секретарынга бир чыл ажыг дакпырлап ажилдадым. 1948 чылдан 1953 чылга чедир РОНКВД органынга улуг лейтенант эргедужаалга чедир депшидим. Корум-чурум үрекчилери-биле болгаш оорлар-биле демисежиринге чаныш-сыныш чок кижилер деп мактадып, шаңнадып-даа чоргуладым.

Дараазында Бай-Тайга рай-күүскомуунуң секретарынга, "Тээли", "Кара-Хөл" колхозтарның партком секретарынга, СЭКП райкомунуң инструкторунга, ниити килдиз эргелек-чизинге чедир ажилдадым. Чүңү кылбаан дээр силер...

— Орден-хавыянар-даа, шаңнал-макталдарыңар-даа хөй-ле боор аа, Араптанович?

— Хөй чүве-даа чок. Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле, "Күш-ажылдың хоочуну" болгаш өске-даа медальдар-биле шаңнаттым.

— Дараазында өг-бүлөңер, ажы-төлүңер дугайында чүңү чугаалап боор силер?

— Хөй ажы-төлүвүстү өстүрүп кижизидеринге албан-хүлээлгемни күүседип, шаңнадып, мактадып-даа чоруурум өг-бүлө туткаш, 57 чылдар иштинде кады чурттап келгеним уругларымның иези, күш-ажылдың хоочуну Минчиңмаа Биче-ооловна Седиптин ачы-буяны, ооң кириш-тирген үлүг-хуузу деп билип, хүндүткел езузу-биле бодап чоруур мындыг кижилер мен. Чангыс-ла хомуданчыг чүве чүл дээр болза, уругларым авазы арай эрте "кызыл-дустай" бергени болур. Ам канчаар, ха-дунмам, уругдарым аразында чүгээр чурттап чор мен.

Ниитизи-биле ийи кыс, алды оолдарның хүндүлүг ада-иези улус бис. Уругларымыс шупту өскөн, эртем-билигил, тускай өг-бүлелерлиг, ажы-төлдерлиг улуг кижилер болгулаан. Оларның аразында дарга-бошка, башкы, эмчи, чолаачы, тудугжу, электрик дээш, кандыг-даа мергежилдиң кижилери бар. Ам үжен ажыг бичи чаштарның кырган-ачазы, улуг өгбөзи кижилер мен. Аксым-кежи ол-ла боор деп бодап чор мен.

Интервьюну Сарыг-оол САЛЧАК белеткээн.

КЫЛГАН ИЖИ ХЫРАЛБАС

Тес-Хем кожууннуң Шуурмак суурда чурттап чоруур Биин-оол Дупшунувич Күнзет — хүндүлүг кижилерниң бирээзи. Ооң баскан изи балалбас, кылган ижи хыралбас кылдыр аныяндан бээр ажилдап келгенин тес-хемчилер эки билер.

Шериг албанын эрттиргеш, күш-ажылчы базымын Тес-Хем-ниң Берт-Даг суурга автоматтыг телефон станциязынга механик болуп эгелзэн. Чоннуң караа кескү, кулаа дыйжы болгай. Чангыс чер-чурттуглары ону ажилга кызымак, тура сорукут кижилер деп дораан эскерип кааннар. Ол чүгүле ажилдаарынга эвес, эртем-билиг чедип алырынга чүткүлдүг болган.

Биин-оол Күнзет Омскиниң совет-партия школазынче кирип алгаш, ону 1973 чылда чедиш-кинниг дооскан. Ооң соонда "О.Шынаа" совхозтун партия организациязының секретарына, Берт-Даг, Кызыл-Чыраа, У.Шынаа көдээ Советтерниң күүском даргазынга 1995 чылга

чедир ажилдаан. Он ажыг чылдарның иштинде үстүндө адааным албан-дужаалдарга үр-түннелдиг ажилдааш, бо девискээрлерниң социал-экономиказын хөгжүдөр херекке бодунуң биче эвес күш-ажылчы үлүүн кириген кижилерниң бирээзинге хамааржыр. 1995-1997 чылдарда Шуурмак суму чагыргазының даргазының оралакчызынга ажилдааш, хүндүлүг дышта-нылгаже үнгөн.

Хөй чылдарда төлээлекчи болгаш күүсекчи эрге-чагырга органнарынга чедиш-кинниг ажилдап келгенин Чазак үнелеп көргөш, "Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы" деп хүндүлүг атты тывыскан. Чүгүле ол эвес, өске-даа шаңналдар ында бар.

Кандыг-даа кижиниң чедиш-кинниг ажилдаарынга, эки чурттаарынга өг-бүлезиниң херээжен ээзи улуг салдары чедирер. Ооң кады кырааны Өшкү-Саар Сояновна Калаа чеди оолду, кысты божааш, өстүрүп кижизиткен.

Оон аңгыда ийи өскүстү азыраан. Оларны чоннуң чоон оруунче кирип каар дээш ада-ие бүгү-ле күжүн оларже угландырган. Өг-бүлө кежигүннери кончуг ажил-агыжы улус. Ынчангаш дузалал ажил-агыжын сайзырадып турар. Оларның огородунда кандыг ногааны үнмейн турар дээр боор, шупту бар. Бо кааң чылда безин үнүжү эки чорду, ону караам-биле көрдүм. Ажил-агыжы улус болгаш суксатпаан. Коданында инектер, хаваннар, дагаалар база бар. Допчузу-биле чугаалаарга, аш-чем аймаа-биле боттарын боттары хандырттынып турар улус болду. Рынок экономиказынче шилчилгенин берге чылдарында ынчаар ажилдавас болза, амыдыраары берге деп чүвени билири-биле дузалал ажил-агыжын өстүрүп турар улус болду. Кижилер бүрүзү шак ындыг болуру кончуг күзенчиг.

Өөлөт ЧИҢМИТ.
Күш-ажылдың хоочуну.
Тес-Хем кожуун.

Орус Сандыкчапович Намдал — республиканың ат-сураглыг малчыннарының бирээзи. Эркин кожууннуң "Мөрен" совхозка хөй чылдарның дургузунда кадарчылап келгеш, колдуунда чыл бүрүдө мал төлүн камгалап алырының планнарын болгаш хүлээлгелерин ажыр күүседип турган. Ооң үлегерин эдерген малчыннар кожуунга болгаш республикага хөй болган. Ынчангаш ниитиниң малының баш санын өстүрер, чаш төлүн менди камгалап алып, уксаазын экижидер чаагай херекке Орус Сандыкчаповичиниң кириген үлүү улуг. Төлептиг малчынның күш-

ажылын Чазак бедии-биле үнелеп көргөш, Ленин, Октябрь революциязы, Күш-ажылдың Кызыл Тук орденнери-биле шаңнаан. Ол ышкаш эки көргүзүлери, байлак дуржулгазы дээш хөй сангыч медальдарны алган.

"Хоочун коктуг" дижир болгай, мал ажылының мастери ынак херээнден ам-даа салдынмаан, хөй малды өстүрүп, ажыктыг херээн уламчылавышаан.

Бо чылын Республика хүнүнге, Наадымга тураскааткан өглер көрүлдөзи найысылалга болуп эрткен. Бүгү талазы-биле тыва өгнүң негелделеринге дүгжүп турар өгнү ол дерээш, көрүлдөге

кириштирген. Организастиг комитеттиң кежигүннери шуптузу О.С.Намдалдың өөнге бедик үнелелди бергеш, бирги чергениң шаңналы — 20 муң рубльди тывыскан. Бистиң хоочуннарымыс шак мынчалдыр ниитиге үлегер-чижээр көргүзүп чоруурлар-дыр.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: О.С.Намдал ТР-ниң Көдээ ажил-агыжы яамызының сайыды Н.Б.Алдаци, ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар В.И.Лавриненко болгаш өскелер-биле кады.

Чаа-Хөлде ажилдап, чурттап чоруур күш-ажылдың хоочуну Нина Айжыевна Тюлюш даараныр шевер болганындан оон ады чонга билдингир. Кандыг-даа хепти чараш, аян-шинчилиг кылдыр ол даараар. Ол ышкаш хөй дүгүнден кидис салып кылырының талазы-биле болгаш өске-даа мергежилдер ында бар.

ЧУРУКТА: Н.А.Тюлюш оглу Геннадий-биле.
Владимир САВИНЫХТЫҢ тырттырган чуруктары.

Үе берге турда, октаттыган, тоймаглаттыган, хуу кижилерни өңчүзү кылдыр хуужуттуган, азы кандыг-ла-бир хуусаа иштинде арендага бердинген турган федералдык, муниципалдык болгаш республика чергелиг өңчүнүң бо үеде байдалын хынаары-биле ТР-ниң Чазаа ажилчын комиссияны тургускан.

Өңчү хынаар ажилчын комиссияның кежигүннери: ТР-ниң Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүне комитетинин даргазы О.С.Шириндүү, ТР-ниң Чазааның контроль эргелелинин сектор эргелекчизи И.Ч.Саая сентябрь 26-27 хүннеринде Тес-Хем кожуунун сумуларынга чедип, бүгү-ле чергениң өңчүзүн тодарадыр ажилды кылып чоруткан.

Чазак комиссиязының кежигүннери бодунун ажилын Шуурмак сумузундан эгелээн.

Нийти чурттакчы чонунун саны 750 чедип турар сумунун ажил-агыйының угланьышкыны — ыяш белеткели. Ам бо хүннерде сумунун чурттакчы чонунун хөй кези ажил чок. Бар-ла турган бүдүрүлгелер сандараашкында. Шуурмак сумузунун чагырга даргазы Шулуун-оол Биче-оолдун сумунун амгы байдалының дугайында тайылбырындан алырга, сумуда федералдык өңчүге арга-арыг ажил-агыйы (Сапелкин), кожуун өңчүзүңге ыяш белеткээр пункт хамааржыр. Оң мурнунда чылдарда сумунун барык бүгү чурттакчыларын ажил-биле хандырып турган ыяш белеткээр пункт ам бо хүннерде хоозураан. Эки үеде ук пунктуга 4 цех сонга рамаларындан аңгыда, бүдүн улуг бажыны безин кылып үндүрүп турган. Ук ажил-агый өрө-ши-религ апарып хоозураарга, кожуунун удуртулгазы бүдүрүлгениң арткан техниказын хуу сайгарлыкчы кижиге берипкен. Ол кижиге кожуун бюджетинче чаңгыс-даа көпөөк үндүрүп төлөп көрбээн. Ол сайгарлыкчы хамык техниканы садарын садыпкаш, Саян артынче ыяш, демир-дес сөөртүрүңге өйлежи берген. Бо чайын Шуурмактын өрөлөнгөн ыяш белеткээр пунктузун КУБ «Шуурмак» кылдыр эде адаан. Ону катап тургузарына удуртур черлер республика бюджетинден 1 млн. рубльди аңгылап бээрин аазап турар. Ыяш белеткээр ажил-агыйлыг сайзырап турган бүдүрүлгелиг сумуда клуб, библиотека, суму чагыргагы чаңгыс бичи бажында сыңмарлажып олурар. Төп болгаш республиканың солун, сеткүүл чагыдылгазы бо сумуда куду деңгелде. «Шын» солунну чүгле 60 хире өреге ча-

гыдып ап турар. Ындыг-даа болза сумунун чагыргагы солун, сеткүүлдерни хоочуннарга, чединмес өг-бүлелерге бодунун бюджетинден чагыдып берип турар.

1773 чылда бурунгу Тываның найысылалы турган Самагалдайда бо хүннерде ээнзиреп кагдынган, тоймаглаттыган тудуг объектилери катап тургустунуп турар. Эрес-кежээ кижилер шагдагы үеде дег армян тудугжулар чалап турбайн, тудуг бригадаларын тургускаш, кагдынган тудугларны катап кылып эгелээн. Ындыг эрес-кежээ кижилерге Валерий Белчитти хамаарыштырып болур. Ол тудугжу мергежилдик кижилерден тургустунган бригаданың удурткучузу. Ол бодунун командасы-биле сумуга бензин кудар станцияларны, аптеканы, шывыгыг рыноктун бажынын, КМК тудуун кылып доозуп турар.

кожуун чагыргагы планнап турар. Сайгарлыкчыларга болгаш садып алыкчыларга таарымчалык кылдыр хос шөлдерни асфальтылааш, анаа таңнылыг машина-техника тургузар черни база кылып деп турар. Суму ортузунда ээнзиреп, карарып көстүп турар кагдынган объектилерни септеп кылып алырга, оң эргиде турган ээлери «тыптып» келгеш, дедир алыр бис дээр таварылгалар бар. Ындыг ээлер хөй чылдар дургузунда кожуун бюджетинче төлөвейн турган өрелери хөөлөнип өскөни болгаш ук тудугларны эде чаартып кылганы дээш хөй санныг акшаны кожуунга төлээр апаар.

Самагалдайда оң мурнунда хоозуралга таварышкан турган УОС (суггарылга системаларының эргелели) 1999 чылдан эгелеп Олег Кунгаага баштадып эге-

че хөзөөн оттурган. Бо талазы-биле истелге ажылы чоруп турар. Бо хүннерде ажылывыстың кол сорулгазы болза, бүдүрүлгелерни сандараткан кижилерни тодараткаш, олардан акша-тегерикти күрүнеге дедир эгидери бооп турар. Ол ышкыш кожуунда КМК, көдээ ажил-агый химия бүдүрүлгелери арбитраж судунун шийтпири-биле ажил-чорудулгазын соксаткан.

Кожуунун чагырга даргазы бодунун талазындан комиссия кежигүннеринге кожуунда өңчүнүң байдалын тайылбырлап чугаалааш, ол ажилды тодаргай чорудары-биле кожуун чергелиг хыналда комиссиязын тургузарын чугаалааш. Оон ол федералдык болгаш республика чергелиг өңчүнүң салым-чолун шийтпирлээш, кожууннарда дагыры чугула деп бодунун бодалын

болду. 1986 чылда совхоз социалисттик чарыштын тилекчизи болганы-биле РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинин диплому-биле шаңнаткан болду.

Кызыл-Чыраа сумузу. Бо сумуда гаражтан чүгле дөрт хана арткан. Сүт-бараан фермазы база-ла ээн, хос. Сумунун удуртулгазы эрги контораның бажынын ясли-сад кылдыр эде кылып деп турарын чугаалады. Сумунун чурттакчы чонунун саны — 1300 кижиге, бода малы — 959, чылты мал — 56, шээр мал — 3470, төвө чүгле 12 арткан. Ажил чок артканы-биле саанчылар, кадарчылар, механизаторлар дең чырында ажил чок олурарлар. Солун, сеткүүл чагыдылгазы база чок. Суму чагыргагының чаңгыс УАЗ-469 машиназын эрги суму даргазы алгаш, бербейн турар. Амгы суму даргазы хаваң чадаг.

Өңчү хыналдазы

САНДАРААН БҮДҮРҮЛГЕЛЕРНИН ЭЭЛЕРИН ТОДАРАДЫР

Ажилдаар тура-соруктуг сайгарлыкчының бригадасында 50 хире аныяктар ажилдап, кылган ажилды дээш ай санында доктаамал акша-тегерикти ап турар. Ол республиканың «Россельхозбанкыдан» чээли акшаны алгаш, элээн шимчеп эгелээн. Бо хүннерде оң тудуг кылып баазында кран, чүк сөөртүр машиналар, бензовоз ажилдап турар. Пилорамазында тудуг ыяжын, сонга рамаларын болгаш өске-даа тудуг херекселдерин боттары кылып ап турар. Оң келир үеде планында идик кылып, телевизор, соодукчу септээр болгаш буурап дүшкен бүдүрүлгелерни холга алгаш, ону катап тургузар сорулганы салып турар.

Тес-Хем кожуунун чагыргагы база хол курут анаа орбайн турар. Бо хүннерде кожуун чагыргагы үптеттинген турган РСУ-нун (септелге-тудуг эргелели) эрги бажынын ясли-сад кылдыр эде кылып кылдыр инвестиция программазынче киирениң смета-документациязын кылып турар. Республиканың Хереглекчилер эвилелинин кагдынган бажынын кожуун чагыргагы боттарының акша-хөреңгизи-биле 2001 чылдан эгелеп эде кылып эгелээн. Рыноктун иштиги ажилдары доостурга, Шара-Суурдан моол сайгарлыкчыларны чалап алгаш, кожуунун садыг-экономиказын хөгжүдериң

лээнинден тура, бут кырынга турдуп келген. Бо хүннерде ук бүдүрүлгедө бульдозер-трактор, ЗИЛ, ГАЗ-53, УАЗ-469, чүк сөөртүр УАЗ болгаш «Беларусь» трактор ажилдап турар. Чайгы үелерде 11 кижиден тургустунган бо бүдүрүлге хову-шөлдер суггарып, суму огородтарына бугалар казып, ынаар суг чорудуп ажилдаарындан аңгыда, боттары сүдгөн кезип белеткээш, ону садып турар. Кышкы үеде олар септелге ажилын кылып, часкы тарылгага белеткенип эгелээр.

Кожуунун өңчүзүнүң дугайында Тес-Хем кожуунун муниципалдык өңчү даргазы Мартина Куулар комиссия кежигүннеринге мынчаар тайылбырлаан:

— Оң мурнунда кагдынган турган тудуг объектилерин кожуун бодунун күжү-биле катап тургузуп эгелээн. Кожпонуң объектилерин болгаш федералдык өңчүге хамааржыр казначейство, суд бажынарнын база эде кылган бис. Үптеттинген болгаш самчыгдаттыган бүдүрүлгелерниң удурткучуларына хамаарыштыр ажил база чоруп турар. Оларның ат, фамилиязын тодараткаш, кожуунун иштиги херектер органынче, прокуратураже киирер деп турар бис. Шуурмактын ыяш белеткээр пунктузунга болгаш Самагалдайның септелге-техниктиг бүдүрүлгезинге хамаарыштыр кезем-

илереткен.

Берт-Даг сумузу. Хомушкү Чүргүй-оол аттыг Күрүнениң көдээ ажил-агый бүдүрүлгези чурттакчы чонунун саны-биле кожуунда ийиги черде турар. Суурда үптеттинген, тоймаглаттыган бүдүрүлгелер бар. Сумунун фермазындан демир-бетон ханалардан өске чүү-даа артпаан. Бар техника шагда-ла эргижирээн болгаш час, күс келген тудум техниканың саны дүргени-биле кызырлып турар. Чүгле «Маңнык» кооперативинде байдал чүгээр. Оларның мал-маганының саны өзүп турар. Кооперативте 1000 шаа шээр мал бар. Сумуда 6 автотехника арткан. Оларның чүгле чаңгызы шимчеп турар. Бар-ла тракторлар үрелик. Пекарня кылдыр эде тудар дээн бажың амдыгаа чедир ээн хөзөөр турар. Сумуда бар өңчүнүң нийти өртөө 4 млн. 850 рубль. Бар турган ферманы акт тургускаш, үндүр бижипкен. Суму чагыргагының бухгалтери Полина Сульдунун тайылбыры-биле алырга, сумунун чурттакчыларының эң бергедежип турар чүүлү — чырык болгаш кудук айтыры. Бо суму мал самчыгдан кижилерни мал өрөзи дээш прокуратура органынче дамчыдар деп турар.

Берт-Даг суму чагыргагының өрөөлинде кажан-бир шагда ук совхозтун бүдүрүкчүлүг, тодуг-догаа турганын херечилээн шаңнал-макталдарын делгээн

Чодураа сумузу. Бо суурда баян, машина-трактор мастерскаязы, сүт-бараан фермазы тоймаглаттыган. Нийтизи-биле 1 муң ажыг чурттакчылыг бо суурда чүгле 1 кудук ажилдап турар. Арткан 7 кудук үрелик. Суму даргазы Олесья Соян Чодураа биле Самагалдай аразына чазагыг орук кылып болза эки деп күзелин, дилээн комиссия кежигүннеринге дыңнаткан. Сумунун удуртулгазының чугаазындан алырга, солун, сеткүүл чагыдылгазы сумуда эки чоруп турар. Чодураа сумузунда амдыраарының нийти байдалы өске сумуларга бодаарга, чүгээр деп болур.

Эрткен 10 чылдарның дургузунда чүгле бистиң республикага эвес, а бүгү чуртка социал-экономикиг сандараашкын эгелээн. ССРЭ-ниң буурап дүшкени-биле чаа тургустунуп келген Россия Федерациязының Чазанга «бурунгаар» көрүштүг реформатор-политиктер ажилдап келгеш, чурттуң экономиказын «500 хонук» дургузунда хөгжүдүртерин, ваучер хуужудулгазын кылгаш, хөгжүдериң ордашкан. Түңнелинде оон мурнунда күрүне өңчүзү турган газ, нефть бүдүрүлгелери хуу кижилерниң холдарынче кирген. Кажан эрге-чагыргага В.В.Путин келген соонда, экономиктиг байдал чүгээртээн. Нийтизи-биле чуртта хөгжүлдө шапкынчп турар.

Игорь ДАМДАК.

Дүжүт-2002

10480 ТОННАНЫ — ШЫГЖАМЫРЖЕ

Бо хүннерде республиканың коллективтиг, арат ажил-агыйларында база чурттакчы чонда ийиги хлевивис картофель дүжүдүн ажаап алырының күжениш-кинниг ажилы дооступ турар. Чамдык чылдарда картофельдин дүжүдү чаагай, чамдык үелерде үңген-даа болза, чемжи бичи, чер албас таварылгалар тургулаан. Ынчалзажок кыска үениң дургузунда 3,7 муң га черден 35 муң тонна картофельдин дүжүдүн чидириг чокка алыр сорулга бар. Келир чылдын дүжүдүңгө үрезин кылдыр 10480 тоннаны шыгжамырже урар.

Кожууннарның көдээ ажил-

агый эргелелдеринин эрткен неделяда берген медээзин езугаар алырга, 2722 гектардан ажил-агыйларның бүгү хевири 14980 тонна картофельди ажаап алган, ортумаа-биле дүжүт бир гадан 55 центнер болган. Эрткен чылын дүжүттү гадан 84,5 центнерни алганынга деңизерге, дүжүт бо чылын куду бооп турар.

Картофельди бо чазын улуг-хемчилер 426 гага, Каа-Хем кожууну — 407 гага, Чөөн-Хемчик кожуун — 404, Кызыл хоорай — 390, Танды улузу — 357, Кызыл кожуун — 361 гектарга дээш, ескелер-даа тус-туса тараан.

Ногаа ажаалдазы бо күзүн 90

хууга күүсеттинген. Республикада ногааның ортумаа дүжүдү 64 центнер болган. «Кара-Хаак» совхоз бо чылын чүгле 10 гадан ногаа аймаан ажааган. Ногааны Улуг-Хем кожуунун ажил-агыйлары 150 гектарга тарааш, оң 135 газын ажаап алган, дүжүт 810 тонна болган. Кызыл кожуун 123 гектарга тарааш, 571 тонна дүжүттү, бир гадан ортумаа-биле 67 центнерни алган. Келир чылдын дүжүдүңгө үрезин кылдыр Танды кожуун 2066 тоннаны, Сүт-Хөл — 1144, Би-Хем — 1016, Каа-Хем кожуун 1228 тонна үрезинни белеткээр планныг.

СӨӨЛГҮ ХЫНАЛДАЛАР

Тыва Республиканың Күрүнениң статистика комитетинин тускай эртемниглерин республиканың кожууннарында, хоорайларында чизеге белеткел ажилдарын хынамчалыг чорударына дуза чедирери-биле ыкжыглаан. Оларның-биле сургаалдалыг хуралды статистика комитетинин удуртулгазы эрттирген.

Бо чылдын сентябрь 30-ден октябрь 5-ке чедир ыкжыглаан черлеринге баргаш, чизе эртеринге кайы хире белеткенениң кончуг хынамчалыг хынаар даалганы тускай эртемниглерге берген. ТР-ниң Күрүнениң статистика комитетинин даргазы Виктория Талтаева чон ортузунга чизениң ужур-дузазының, сорулгаларының дугайында суртаал ажилын калбартырының талазы-биле чагыларын, сүмелерин оларга берген. Комитеттин даргазының оралакчызы Лариса Огнева чүвө чугаалааш, чизени чорудуп турар үеде хуудустарны

шын долдурарынче кичээнгейни угландырган. Комитеттин чизе талазы-биле килдис эргелекчизи Вера Сат сөс алгаш, бо чугула күрүне ужур-дузалыг хемчегни организастыг бедик деңгелге эртеринге бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны тургузарын чугулага көргөн. Ынчангаш бир эвес четпес чүүл илереп келир болза, ону дораан-на эдер дээштиг хемчеглерни алырын чугаалаан.

Комитеттин тускай эртемниглерин хыналдаларны дооскан соонда, оң түңнелдерин сайгарып чугаалажыр.

Бистиң корр.

ШҮГЛҮКЧҮЛЕРНИ ТЫВАР, ДЕТКИИР

Сентябрь 23-28-тиң хүннереде Тываның Күрүне университетинде Төп Азия девискээринин чонунуң, бойдузунуң, дириг амыганның генофондузун хевээр арттырар, камгалаар талазы-биле делегей чергелиг бирги эртем-шинчилел конференциязы болуп эрткен. Аңаа Германия, Италия, Греция чурттарында, кожа чыдар девискээрлер — Алтай, Хакасия, Бурятия база Новосибирск, Санкт-Петербург, Москва дээш, өске-даа хоорайлардан аалчылар киришкен. Конференцияның эрткирилелеринин болгаш киржикчилеринин чамдыктарына ужуражып, сонуургаан айтырыгларымга харыыларны алган мен.

Урана Николаевна ОНДАРДАН (биология эртемнеринин кандидаты, ТКУ-нун биология кафедрасының эргелекчизи) кандыг сорулгалыг бо конференцияны эрттирип турарын сонуургаан мен.

— Конференцияга Тывага хамаарыштыр эртем ажылдарын кылып, диссертацияларын камгалаан эртемденнерни чалаан бис. Оларның чижээнге В.В.Сунцовту чугаалап болур. Ол Тывага 20 чыл бурунгаар ажылдап турган, бо хонуктарда ол Вьетнамдан мында келген. Ниитизи-биле 300 хире эртемденнер конференцияда киржип турар. Ооң бистиң республикавыста эртип турары таварылга эвес, Тываның Азия дилтиң төвүнде турары безин онзагай. Ооң бойдузу байлак, чону кайгамчык. Төрөөн черивистиң байлаан шинчилеп, чаа-чаа ажыдышкыннарны кылып, ону амыдыралывыска ажылдап болурунуң аргалары кайы көвей. Харааданчыг чүүл чүл дээрге эртемденнеривис эвээш. Конференцияны эрттирип тура, биске кадрларны: эртем кандидаттарын, докторларын белеткежиринге дуза чедиреринин айтырыгын онзаалап көдүргөн бис. Бо айтырыгны ректоратка Бурятияның күрүне университетинин төлээлери-биле чугаалажып, херек кырында олар кандыг дуза чедирип болурун дугайында ужуражылга база болган.

Конференцияга келген эртемденнер-биле баш бурунгаар харылзажып, бир чыл бетинде-ле белеткенип эгелээн бис. Хамык ажылын ара кагшап, биске дузалажыры-биле мында келген эртемденнерге болгаш мындыг улуг ажыл-хемчегни эрттиреринге үлүг-хуузун кирип дузалашканнарга четтиргенивисти илередип турар бис.

Төөгү эртемнеринин доктору, Иркутскиниң күрүне университетинин төөгү болгаш чоннар аразында харылзаа кафедрасының профессору В.И.ДЯТЛОВТАН ону кандыг айтырыглар дүвүредип, чүну шинчилеп турарының дугайында айтырган мен.

— "Төп Азия девискээринин амгы үеде чон аразының дашкаартан аргыжылгазы" деп темага эртем ажылдарын кылып турар мен. Чон аразының аргыжылгазы бир девискээринин, Сибиринин азы Браакы Чөөн чүктүң-даа дирик, сайзыралыга, культуразына идиглиг чүүлдер-

ниң бирээзи, ыңдыг-даа болза, ооң шалтыктыг талалары база бар. Кайда чаа кижилер хөйүл, ында чаа-чаа шийтирилээр ужурулуг айтырыглар, чаа чөрүлдээр тыптып келир. Ооң чижээ: сөөлгү үеде хөйү-биле бижип турар Кыдаттан чон аргыжылгазы-дыр. Оон ыңай Совет Эвилелиниң үезинден эгелей берген чаа тургустунган Азия чурттары, Азербайджан, Грузия, Кавказтан чон аразының аргыжылгазы-дыр. Ол кандыг-ла бир ажылчы күштүң негетингени-биле тыптып, хүнден хүнге көвүдөп-ле орат. Чижээ, Тывада Киргизиядан келген нерниң саны хөй-дүр. Бо айтырыгларга мээң илеткелим тураскааттыган.

— Конференцияга хамаарыштыр чүну чугаалап болур силер?

— Конференциялар чаңгыс угланьышкынның айтырыгларын сайгарып чугаалажып чүве болза, бо конференция төөгү, генетика, бойдуска хамаарышкан яңзы-бүрү айтырыгларны хаара тудуп турары-биле онзагай.

атты камгалаан мен.

Конференция кончуг бедик деңгелде, делгем темалыг, сырый график-биле эртип тур. Ындыг болур деп билген-даа бис, чүге дизе баш бурунгаар ооң эртер байдалы-биле танышкан турган бис. Тыва Республиканың Чазаа өөредилге болгаш эртем талазын деткип, делегей чергелиг конференцияны эрттирип турарын дыка өөрүп, үнөлөп көөр-дүр бис.

— Бурятияның күрүне университети чоокта университет адын камгалап, күрүне шылгалдазын эрткен. Удавас шак ыңдыг хыналда ТКУ-га эртер. Коллегаларыңарга чүну күзээр силер?

— Өөрениринге таарымчалыг байдалдарны тургузуп, дерилге болгаш материалдыг баазаже кичээнгейни күштелдирер. Ол ышкаш чүгле Красноярск эвес, Хакасияда, Бурятияда, Алтайда эртем-шинчилел төптери-биле сырый харылзаалыг, бот-боттарына дузалажып ажылдаары чугула.

— Конференцияның ажы-

нышкынның ажылдап турарын канчаар-даа аажок үнелээр-дир мен. Бисти долгандыр хүрээлээн бойдузувусту болдунар арга-биле ажыгларын, ооң-биле чергелештир кадагалап арттырарынче улуг кичээнгейни салыры чугула.

— Ооң мурнунда маңаа келген силер бе?

— Ийе, ажылым аайы-биле келген мен. Оон бээр та каш чыл эрткен. Тере-Хөлге бистиң университеттин чөвүлелинге камгаланган Сергей Октяевичиниң ачызында чедиптер аргалыг болганывыска аңаа өөрүп четтирер-дир бис.

Сибирьде Россияның эртем-нер академиязының профессору, Ю.Г.ШВЕЦОВТАН конференциядан чүну сонуургаанын айтырдым.

— Бо чүгле Убса-Нур ыйгылаажының, чүгле Тываның девискээри-биле кызыгаарланмай, бүдүн Мурнуу Сибириниң бойдузун камгалап кадагалаарынче уланган конференция деп билип тур мен. Мынча хөйү-биле маңаа чыылбайн турган боор бис. Багай чүве — Моолдан делегация кээп

үелерде ол бодалдың боттаныры магат. Аңаа чедир хөй ажылдаары болгаш аныктарның эртем ажылыныче чүткүлү негетинер.

— Ректорат хуралына "Атестацияга белеткел" деп илеткелинер-биле каксы таньштырып көрүңерем.

— Бурятияның университети Тываның күрүне университетиде-биле чаңгыс хүн, 1998 чылдын октябрь 16-да, тургустунган. Сөөлгү 50 чылдарда Бурятия эртем сайзыралыныче кичээнгейни күштелдирген. Шакыңдыг чүүл бо хүннерде Якутияда шапкынчып турар, ол түңнелдерин чоокку үелерде көргүзү бээрине бээрээр мен. БКУ-нун башкыларының 70 хуузу эртем чадаларлыг. Ол сан кезээде мындыг турбаан. Бис канчапкан бис? Баштай-ла кадрлар талазы-биле ажылды эде тургускан бис. Аныктарга канчаар дузалап болурун, ортумак кезек кандидаттар, докторлар, профессорлар — кижилер бүрүзү-биле ажылды тода планнаан. Шак ыңчалдыр университеттин бодунуң иштинге эртем ажылдакчыларының аразына тускай механизм ажылдап эгелээн. Ийде, акша-көпөөк айтырыглары. Үште, эртем шүглүкчүлеринин аныктарны хаара тудуптар көскү угланьышкын, өөредилгери кол черни ээлеп турар. Дыка эки эртем-шинчилел төптери шүглүкчүлөр чогуңдан оожум сайзараар таварылгалар кайы көвей. Шүглүкчүлери тывары болгаш деткири чугула.

— Бурят аныктарның эртем-билигже чүткүлү чүдөл?

— Акша-көпөөк чедишпес 90 чылдарда анык-өскенниң өөредилгеже сонуургалы суларай берген. Оларның хөй кезии чедишкынниг, чедишкынниг эвес-даа болза, бизнес-биле холбашкан турган. Ол үелер эрте бергени — аас-кежик. Бо хүнде рынок үезинде эртем-билиг болуру эргежок чугула дээрзин аныктарның биле бергени өөрүнчүг. Көрүңер даан, көскү бизнесменнер — эртем-били бидик кижилер. Кандыг-бир адырга шылгарап сайзыраарына чүгле ниити билиглер эвес, күштүг шинчилел, угаан херек. Бизнес дээрге үенин шинчилели-дир. Ол эртем-билигден аңгылаттынмас. Чонун угаан-медерели бедээн тудум, ооң чуртталгазы сайзырап бедир. Бо бүгүнү, эвээш саныг чоннарның сайзыралының оруктарын, шинчилеп өөрениринге мээң эртем ажылым тураскааттыган.

Биология эртемнеринин доктору, ТКУ-нун экология болгаш зоология конференциязының доцентизи С.О.ОНДАРДАН Мөңгүн-Тайгаже чоруур экспедицияның сорулгаларын айтырдым.

— Экспедицияже 20 кижилер үнер. Ооң кол сорулгалы — келир үеде кандыг угланьышкынның эртем ажылдарын чоргузуп болурун шинчилеп көөрү. Анык аспирантлар улуг эртемденнер-биле методика талазы-биле дуржулга солчуп, яңзы-бүрү угланьышкынның ажылдаарлар.

(Төңүзү 8-ки арында).

Эртем-шинчилел конференциязы

Чүгле бодунуң адырының эвес, өске адырларның эртемденнерин дыңнап, оларның-биле чугаалажып, чаа-чаа чүүлдерни билип алыры солун-дур.

— Силерниң университетте тыва студентилер хөй бе?

— Мээң билирим 5-ки курста дыка кызымак, чүткүлдүг уруг бар. Ооң келир үези улуг деп бодаар мен. Бо чанында кады олурарым Зоя Юрьевна (төөгү эртемнеринин доктору, ТКУ-нун төөгү кафедрасының эргелекчизи) — база бистиң университеттин доозукчузу. Ол менден каш-ла курс бичи турган, студент чылдарывыстан таныжар бис. Бо чылын Москваның "Вестник" сеткүүлү-биле кады эрттирип турарывыс Россия чергелиг "Анык авторлар школасында" Хакасияның аспиранттары — бистиң кайыбыстан-даа өөреникчилеривис — 2 тыва оол чедишкынниг өөренип турар.

Биология эртемнеринин доктору, Бурятияның күрүне университетинин профессору Б.В.Намзаловтан "Баштайгы диссертацияңарны Тывага хамаарышкан кандыг ажыл-биле камгалаан силер?" — деп сонуургап айтырдым.

— Бир дугаар Тываны 1975 чылда чайын кээп көргөн мен. Ооң соонда Новосибирскиде Төп Сибириниң ботаниктиг садының аспирантуразыныче кирип алган тургаш, Тываның үнүштеринин дугайында ажыл кылып турдум. 1976-1979 чылдарда Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Таңды кожуун дээш Тываның барыын талазынга ажылдап турдум. Кандидат диссертациямны Тываның барыын талазында хову черлерде үнүштер чылдың эргилделеринде канчаар өскерлип өзериң дугайында ажылды кылып камгалаан мен. Ол ажылымны уламчылап, Алтай болгаш мурнуу, барыын Сибирьде ховуларның үнүштерин шинчилеп, доктор

дышкынының хүнүнде пленарлыг хуралга силерниң илеткелиңерде дээди болгаш дооспаан дээди эртемниг бурят кижилерниң саны чонунуң ниити санынга хамаарыштыр Россияда чүгле еврейлерниң соонда, 2-ги черде дээниңер шын бе?

— Ооң бадыткалы кылдыр мындыг саннарны көрээлиңер: эрткен чылын университетке 57 кижилер эртем кандидаттарының диссертацияларын камгалап алган. Ооң мурнунда чылын — 73. А докторлар чаңгыс эрткен чылын 13 кижилер немешкен. Университет Россияның 70-80 хире дээди өөредилге черлеринин аразында билиг талазы-биле ортаа кезээнде-дир. Кадрлар талазы-биле база шыырак. Тываның университети-биле кады ажылдаар болзувусса, ажыктыг.

Биология эртемнеринин кандидаты, доцент, ТКУ-нун ректору Н.Г.ДУБРОВСКИЙДЕН "Конференциядан чүну манап турар силер?" — деп айтырган мен.

— Өске университеттер-биле харылзаа тудары бирги черде. Чижээ, Бурятияның университединде 4 докторлар чөвүлелдери бар-дыр. Бир эвес олар-биле доктаамал харылзаалыг болур болзувусса, бистиң башкыларывыс аңаа барып өөренип, кандидат, доктор аттарны чедип алыр — деп, ол чай кадында харыылады.

Биология эртемнеринин доктору, Россияның Эртемнер академиязының профессору С.А.ШИЛОВАДАН кандыг илеткели сонуургаанын айтырдым.

— Зоология кафедрасының эргелекчизи Л.К.Аракчааның илеткелинде дыка солун чүведыңналды. Ол боду зоолог-даа болза, бойдушту хевээр арттырарына чонунуң езу-чаңчылдарын өөренип көрүп турар. Конференцияның мындыг угла-

шыдавааны.

— Бирги эртем-шинчилел конференциязы Тывага болган-дыр, а ийгилиги кая болурун чугаалаштыңар бе?

— Ам түңнел хуралга ону чугаалажып бис. Бистиң секцияның эртемденнеринде 3-4 чыл болгаш эрттирер деп санал бар, кая эрттиреринге хамаарыштыр кайы-бир девискээр чалап, боттарына эрттирер болза, чүге болбас деп. Азы бодунуң тускай арнын чаалап алган бо конференция маңаа болур болза база ажырбас.

Биология эртемнеринин доктору, профессор, БКУ-нун 1-ги ректору Ц.З.ДОРЖИЕВТЕН база чүну сонуургаанын айтырган мен.

— Дыка солун идеялар, илеткелдер-биле танышканымга, солун кижилер-биле ужурашка-нымга өөрүп тур мен. Чогаадыкчы кижилерге, эртем ажылдакчыларына, ылаңгыя анык эртемденнер-биле чугаалажып ужуражыры — өзериң бир кол механизми. Меңээ чаа чүүл — У.Н.Ондарның илеткелинде Төп Азияның чонунуң, ылаңгыя тываларның, Сонгу Американың үндөзүн чурттакчылары-биле харылзаазы. Ооң мурнунда бо чүүлдүң дугайында дыңнаан-даа болзумза, бөгүн эртемденниң бодундан дыңнадым.

— Тывага генетика талазы-биле диссертация чөвүлели тургузар деп бодалга каттыжар силер бе?

— Университетте диссертация чөвүлелдери бары — ооң бедик деңгелдинин көргүзүү, оон-даа бурунгаар сайзыраарының оруу. Советти ажыдарының бир кол негелдеси — университеттин башкыларының 60 хуузу эртем чадаларлыг турары. Амгы үеде ТКУ-да генетика талазы-биле ол хире күш чок. Ындыг-даа болза мында солун шинчилелдер кылып турарын көрүп тур мен, чоокку

ШҮГЛҮКЧҮЛЕРНИ ТЫВАР, ДЕТКИМИР

(Төнчүзү, Эгези 7-ги арында).

Экспедициянын кежигүнү В.В.Сунцовтан, ооң ажылынын кол углангышынын сонуургадым.

— Мен халдавырлык аарылар, ылангыя чуманың, тыптып неперээриниң чылдагаанын шинчилеп турар мен. Чуманың баштай тывылган чери Төп Азия деп бадыткаттынган. Бүгү делегейни кайгаткан коргунчуг бо аарыг Төп Азиянын кадыг-берге агаар-бойдузунуң салдарындан эң баштай тывылган болза, ийи дугаарында, ол өлшүк, изиг чер Вьетнамга чуртталга черлеринден өөскүп үнген. Чуманың тывылган үндезинин тодарадыры оон-даа өске холера, СПИД, менингит дээр ышкыш халдавырлык аарыгларын тыптып неперээр оруктарын илередиринге, ону узуткаарынын аргаларын тыварынга дузалаар.

Италиядан эртемден Лука Маркесина Тывага келгенин «Кижиги магадап ханмас чүүл-

дерниң хөйүн!» деп өөрүшкүзүн илереткеш:

— Далай кыдыы шык черниң чурттакчызы меңээ баштай кургаг агаар тынары-ла берге турган. Ам, ажырбас, ону эскербестеп кагдым — диди.

— Силерниң ажылыңарнын углангышынын кандыгы?

— Агаар-бойдузунуң чылып турары экосистемага кандыг салдарны, чүге чедирип болурун шинчилеп турар мен. Амгы үеде Хакасия, Тываның ховуларында өскерлишкыннерни хайгаарап турар мен. Келир чылын Эрзин, Моолдун ховуларына шинчилел ажылдар кылып кээр мен. Делегей чергелиг конференциянын секцияларынын түннелин үндүргөн ниити хурал дооступ турар өйде педагогика эртемнеринин доктору, профессор, ТКУнун проректору **Х.Д.Н. ООРЖАКТАН** конференциянын түннелдери кандыг болганын айтырган мен.

— Шупту 10 секцияларга ниитизи-биле 200 ажыг илеткелдерни сайгарып чугаалашкан. Ол

сан бүдүн бистиң университеттин студентилериниң аразына эртип турар конференция-биле деңнежип турар. Секция бүрүзүнге 3-4, чамдыктарына мырыңай 8-10 чедир эртем докторлары киришкен. Илеткелдерниң эң дээрелеринге үнелелди болгаш улаштыр ажылдарына сумелерни каткан. Солун чүве — бо конференциянын ийи дугаарын кая, кажан эрттирил деп айтырыг тургустунуп келген. Ангы-ангы саналдар кирип турду. Ынчалза-даа бистиң эртемденнеривис С.С.Курбатская, У.Н.Ондарнын саналдааны-биле Тывага 4 чыл болгаш эрттирер деп чүүлге доктаадывыс. Бо конференцияны эрттирер деп, бодалды «төрүп» база ону боттандырган кижиги У.Н.Ондар ол-ла болгай. Конференцияны эрттиреринге ТР-ниң Чазаа 120 муң рубльди үндүрүп берип деткээн. Конференция бедик деңнелдиг эрткен деп түннелдиг.

Чойганмаа САТ.

КӨРБЭЭНИ ЧОК

Бо чурукта күш-ажылдың хоочуну Бичии-Уруг Дамановна Хертектиң назыны улгадып, сезен чоокшулай берген. Ындыгдаа болза ооң кадыы эки, шимченгир, сергек, холу черле куруг орбас, бир-ле чүвени кылган орап.

Ол дээрге Вай-Тайганың Кызыл-Даг сумузунуң ат-сурагыг ажыл-ишчилериниң төлептиг аваларынын, кырган-аваларынын бирээзи. Нитиниң малын өстүрер херекке чедишкыннерлиг болганы-биле «Күш-ажылчы шылгарал дээш», «Күш-ажылдың хоочуну» медальдар-биле шаңнаткан. Чеди оолду, кысты ол божааш, өстүрүп кижизиткен. Олар шуптузу эртем-биллиги, өг-бүлелиг, ажыл-агыйлыг. Ажы-төлүнүң уруглары, оларнын уругларынын салгакчылары каттышкаш, үжен чеде берген. Хүндүлүг ава, кырган-ава анаа чоргаарланып чоруур.

Таан-оол ХЕРТЕКТИН тырттырган чуруу.

01 дыңнадып тур

ОТ-БИЛЕ ОВААРЫМЧА ЧОГУНДАН

Сентябрь 23-тен 30-ге чедир Тыва Республиканың Онза байдалдар яамызынын Күрүнениң өртке удур эргелелинге 11 өрт айылынын дугайында дыңнадып келген. Ооң иштинде 1 — албан черинге, 10 — чуртталга черинге. Баш бурунгаар санааны-биле алырга, когарал 40,5 муң рубль болган. Өрттерниң кол болуп турар чылдагааны — от-биле оваарымча чок чорук.

Сентябрь 27-де Бай-Тайга кожуунуң Бай-Тал сумузунда Хол-Аксы деп черге 25 тонна сиген өрттенген. Чылдагааны — бичии оолдун от-биле ова-

рымча чок ойнааны. Когаралды тодарадып турар.

Ол-ла кожуунуң Тээли сумузунда Мөңгүлек кудумчунуң 7 дугаар бажыңында 2 тонна сиген база ыңдыг чылдагаан-биле өрттенген.

Эрзин кожуунда Качык деп черде хуу кыштагда мал кажалары өрттенген. Когаралы — 30 муң рубль.

Таңды кожуунда Балгазын суурда Мелиораторлар кудумчунуң чурттакчызы В.А. Тищенко деп кижиниң 3 тонна сигени өрттенген. Чылдагааны тодарадырга база-ла бичии 5 харлыг оолдун от-биле ойнаанындан өрт өөскээн болган. Когарал — 4500 рубль.

Кызыл хоорайда Алдан-Маадырлар кудумчунда Смышляева

деп хамаатынын бажыңынын кыры өрттенген. Чылдагааны — электри удазынын дамчыдарда өрт айыыл чок чоруунуң дүрүмнерин хажытканы. Когарал чок.

Таңды кожуунуң Балгазын сумузунуң чурттакчызы К.К. Хертектиң 3 тонна сигени өрттенген. Когарал — 3 муң рубль.

Моон алгаш көөрге, бичии уругларга от тутсуп ойнаар чорук дыка хөй когаралга чедирип турары илден-дир. Ынчангаш, эргим ада-иелер, уругларыңарны от-биле оваарымчалыг кылдыр өөредери — чүгле кижизидилге айтырыы эвес, а силерниң материалдыг болгаш моральдыг айыыл чок чорууңар-дыр. Ону уттуп болбас.

Чойганай САНЧЫТ.

КЫСКАЗЫ-БИЛЕ

ӨРТЕКТИГ БЕЛЕК

Россиянын Уруглар фондузунуң ТР-де салбыры (даргазы С.М. Ооржак) Кызылдың өскүс уруглар школа-интернадынга 30 муң рубль түңге өртектиг барааннарны белекке берген. Бо ажыл — Польшаның «Гуманитарлыг акциязы» хөй-ниити организация-биле кады ажылдажылганың түннели. Бо алган өртектиг белектерни өөредилге чылының төнчүзүнде өскүс доозукчуларга белек кылдыр бээр болганын ук школада уругларнын эрге-ажыын камгалаар улуг инспектор Л.П. Бутанаева дыңнаткан.

МӨӨРЕЙ УЛАМЧЫ-ЛАВЫШААН

«Эң эки ажылдыг культура одаа» деп мөөрей уламчылавышаан. Баштайгы чаданың түннели-биле Тожудан Салдам, Тандыдан Бай-Хаак, Эрзинден Мөрен, Чаа-Хөлдөн Булуң-Терек, Барыын-Хемчиктен Аксы-Барлык, Өвүрдөн Хандагайты, Сүт-Хөлдөн Бора-Тайга культура бажыңнары эки ажылдыг деп үнелеткен.

АГРОКЛАСС АЖЫТТЫНГАН

Сукпак ортумаг школаның баазынага ажыткан агрокласска хүлээп алыры-биле документи-лерни дужаап эгелей берген. Класска 25 өөреникчи хүлээп алып болгаш оларны стипендия-биле ай санында хандыраар. Өөредилге октябрь 1-ден эгелеп чаа эде кылдынган школага эгелээр.

АДАКТАЛЫП ТУРАП

Бүгү-россиянын чурттакчы чонунуң чизезин чорудар талазы-биле белеткел ажылдары адакталып турар. Бо хүннерде ТР-ниң Күрстат эргелелиниң ажылдакчылары чизечилерниң

өөредилгезин, баш бурунгаар чизелээшкынге белеткел ажылдарын хынаары-биле кожууннарже сургакчылап үнүпкелнер.

Кызыл хоорайга чизе чорудары-биле 200 студентилерни, ол хире ажыл чоктарны хаара тудуп өөредип турар. Хоорайга ниитизи-биле 6 участка 300 ажыг чизечилер хереглеттинип турар. Чизе ажылынче хаара туттунган студентилер ук ажыл чоруп турар үелерде өөредилгезинден хостаттырар. Октябрь 4-тен эгелеп олар быжыглаттынган девискээрлерин эргип эгелей бээр. Ынчангаш чурттакчы чон оларга удур базымны кылып, чизе ажылдарына эптиг аргаларны тургузуп, эжиктерин ажыдып, адын төөгүже кири бижидип алыры күзенчиг.

АВСТРАЛИЯЖЕ АЪТТАНЫПТАР

Тыва Республиканың эмчилериниң проффилелиниң даргазы Евгений Черногринов удавас Хоочуннар олимпиадазынга Тываны төлээлээри-биле аъттаныптар.

Чоокта чаа Красноярск хоорайга болган «Сибириада» деп спартакиадага Тываны оон оглу төлептиг төлээлээн. Е.Черногринов база ол олимпиадаже Тывадан чаңгыс-ла киржикчи. Аар атлетиканы сайзырадыр дээш ол эвээш эвес ажылдарны чоруткан. Бо олимпиадаже путевка оон күш-культураны, эң ылангыя аар атлетиканы, хөгжүдөр дээш кириген үлүүнүң база бир түннели деп болур.

Бөмбүрзектиг мурнуу чартына, Австралияга болур бо олимпиададан Е.Черногринов октябрь 12-13-те эеп келир. Ынчангаш олут орбас хоочун спортчувуска Улуг назылыглар хүнүн таварыштыр байыр чедирбишаан, улуг-улуг чедишкыннерни күзеп каалыңар.

«Тыва автоорук» эргелели Тываның баштайгы орук инженерлериниң бирээзи, «Оруктар» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезиниң төлевилел-смета бюрозунуң начальниги

Юрий Монгушович БАЙЫРНЫЦ

хенертен мөчээни-биле ооң өг-бүлезинге, уругларына, чоок кижилеринге ханы кажыдылды илередип тур.

Тожу кожуун чагыргазы болгаш Төлээлекчилер хуралы ССРЭ-ниң Дээди Советиниң депутаты, Тожу райкүсскомнуң даргазы, улус ажыл-агыйынын көскү ажылдакчызы чораан, «Хүндүлелдин демдээ» орден-биле үш удаа шаңнаткан, Тыва АССР-ниң культуразынын алдарлыг ажылдакчызы

Василий Санмаевич ТАМДЫН-ООЛДУН

83 харлында мөчээни ханы кажыдылды-биле дыңнатпышаан, оон өг-бүлезинге, төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыдылды илередип тур.

ТР-ниң Улуг Хуралынын Хоойлужудулга палатазынын депутаты М.К. КУУЛАР Тывага колхоз тургузушкунунуң үндезилекчилериниң бирээзи, «Хүндүлелдин демдээ» орден-биле үш удаа шаңнаткан, Тожу кожуунуң социал-экономиктиг хөгжүлдезинге төлептиг үлүүн кириген, күш-ажылдың хоочуну

Василий Санмаевич ТАМДЫН-ООЛДУН

мөчээни-биле оон өг-бүлезинге, уругларына, чоок кижилеринге ханы кажыдылды илередип тур.

ШЫН

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязынын коллективи.

Кол редактор Артур ХЕРТЕК
РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнуң орадакчызы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР: Нийтиел-политиктиг килдиз — 3-39-15, кедээ ажыл-агый килдизи — 1-03-90, культура болгаш өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, үлетпур болгаш медээлер килдизтери — 3-34-98, компьютер өрээли — 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солуну «Шын» солун редакциязынын компьютер төвүнге өрзөн болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 5831. Чагыг 110.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязынын Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазынын чорудулгазына контроль болгаш бүртүкелниң Тыва девискээр эргелелинге бүртүктеттинген. Бүртүктеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркөмтединин типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарнын авторларынын бодалдары редакциянын туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыганы саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харылаар.